

AXESS

Nummer 1 Februari 2005 Årgång 4

Pris: 50 kr

TEMA: PRIVAT OFFENTLIGHET

Texter av:

Tian Sørhaug
Karl-Olov Arnstberg
Unni Wikan

AXELERATION

Rättegången mot Milosevic har sparat ur. Kallt krig har brutit ut mellan Kina och Japan. Särbehandling är till nackdel för minoriteter.

INTERVJU

Inte endast ekonomin har blivit global utan också samvetet. Peter Singer resonerar om etikens förändrade villkor i dag.

FRIZON

De borgerliga partiernas kulturer fungerar bättre tillsammans. Förutsättningarna för ett samarbete är goda, menar Katarina Barrling Hermansson.

RECENSION

Linux tar upp kampen med Microsoft. Carl-Göran Heidegren frågar sig om detta kan vara fröet till ett nytt slags ekonomi.

AXELARATION 4-12

EN RÄTTEGÅNG DÄR INTE MYCKET HAR GÅTT RÄTT

Processen mot Milosevic kommer inte att bli ett föredöme för framtida krigsförbrytartribunaler, menar **Chris Stephen**. För många åtalpunkter har överbelastat rättsapparaten. 4-6

SÄRBEHANDLING STJÄLPER MINORITETER

En amerikansk studie visar att resultatet av särbehandling på etnisk grund snarast blir negativt för minoriteter. När svenska universitet nu överväger att införa särbehandling borde de begrunda detta, menar **Gunnar Strömmer**. 8-9

ETT KALLT KRIG HAR BRUTIT UT MELLAN KINA OCH JAPAN

Relationen mellan Kina och Japan har försämrats. I båda länderna blir nationalistiska strömningar allt starkare. Det finns risk för en konfrontation mellan de asiatiska stormakterna, hävdar **Linus Hagström** och **Johan Lagerkvist**. 10-12

Göran Persson tycks alltmer ha övergått från att på romerskt vis härska genom att söndra till att söndra genom att härska.

Axessredaktionen funderar över statsministerns ledarstil

TEMA: PRIVAT OFFENTLIGHET 13-23

Gränsen mellan privat och offentligt har kollapsat.

Familj och arbete har blivit socialpsykologiska laboratorier där vi bygger oss själva under offentlig insyn (**Tian Sørhaug**). Det svenska intimitetstyranniet hänger samman med att jämlikheten har varit vårt stora nationalistiska projekt (**Karl-Olov Arnstberg**). I det mångkulturella Europa har hederskulturen kommit för att stanna. Den befinner sig på kollisionskurs med den allmänna tendensen i samhället och vill kontrollera och dölja det privata (**Unni Wikan**).

Illustration: Claes Jurander

INTERVJU 24-26

I DEN ÖPPNA VÄRLDEN KAN MAN INTE BLUNDA FÖR ANDRAS LIDANDE

I boken *One World* hävdar filosofen **Peter Singer** att globaliseringen leder till att vårt samvete tänjs ut till att omfatta hela världen. **Hans Sandberg** har samtalat med honom om regeringars och individers etiska val vid katastrof och krig.

Illustration: Claes Jurander

TRADITION 27-29

BRISTEN GÖR MÄNNISKAN TILL MÄNNISKA

Att människan föds hjälplös är ingen nyhet. Men Arnold Gehlen betraktade människan principiellt som en bristvarelse. **Johan Tralau** skriver om insikten att det är våra institutioner som hjälper oss att överleva.

FRIZON 30-37

NUDER ÄR MILJONÄRENS FIENDE MEN MÅNGMILJONÄRENS VÄN

Svenska skattesystemet bygger på en koalition mellan de mycket rika och låginkomsttagarna. De ganska rika betalar. Men inte så länge till, tror **Jesper Roine**. 30-33

BORGERLIGA PARTIKULTURER PÅ KOALITIONSKURS

Att svensk borgerlighet haft svårt att samarbeta beror lika mycket på kulturella som ideologiska skillnader. Nu är förutsättningarna för en allians bättre än någonsin. Socialdemokratin borde oroa sig, tycker **Katarina Barrling Hermansson**. 33-36

RECENSIONER 38-47

EN EKONOMI FÖR GRATISÅKARE

I Open Source är konsumenten både användare och programutvecklare. Allting är gratis. Den modellen har gjort att Linux utmanat jätten Microsoft. **Carl-Göran Heidegren** resonerar kring en ny ekonomisk form. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Lars Roar Langslet, Emmanuel de Waresquiel, Joanna Blythman, Toby Dodge med flera.

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktionssekreterare och researchansvarig: Sofia Nerbrand (tjl)
Redaktör: Erik Wallrup
Gästredaktör: Karl-Olov Arnstberg
Redaktionsassistent: Hedvig Anderson
Projektleddare: Peter Elmlund
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Lotta Brandt och Stina Fernström
Korrektur: Thomas Andersson
Repro: Sammy Elers-Svensson
Omslagsillustration: Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm och Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans
ISSN: 1651-0941
Tryck: VLT Press

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 350 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Från medeltid till modern tid har självkontrollen gradvis ökat. Det har skett i nationalstatens hägn. Därför är det kanske ingen tillfällighet att självkontrollens och nationalstatens kraft samtidigt börjat avta. Men ingen ny medeltid hotar, det är snarare en "medietid" som står för dörren.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Den tyskspråkige sociologen Norbert Elias lanserade i sin klassiska studie från 30-talet, *Über den Prozess der Zivilisation* (svensk översättning *Civilisationsteori*), en teori om det moderna jagets framväxt. Hans utgångspunkt var medeltidens människa, som han tecknade som impulsiv, snar till vrede, lust och glädje, pendlande mellan ytterligheter. Människor var inte pryda. En familj kunde traska naken genom byn till badhuset.

Men från och med renässansen började en disciplineringsprocess, genom vilken individen fick allt fler inre kontroller. Därigenom blev hon också alltmer autonom och mindre beroende av omgivningens omedelbara reaktioner. Hon fick på ett helt annat sätt än tidigare ett inre rum och hennes känsloliv präglades alltmer av nyanser och ambivalenser. Jagets gränser mot omvärlden blev distinkta.

Studien var uppenbart ett försök att skriva över jagets historia, den utveckling som leder fram till vad som i dag ter sig som den klassiske europén, en individ som hade ett så labyrinthiskt inre rum att han ibland såg sig nödsakad att uppsöka Freuds väntrum.

Den centrala drivkraften bakom processen var enligt Elias att aggressionen blev föremål för kontroll genom att de framväxande nationalstaterna skaffade sig ett våldsmonopol. Medborgaren behövde inte längre ha ett svärd med sig när han gick ut, centralmakten stävjade och vedergällde våld. Denna kontroll drog med sig alla andra affekter och påverkade allt beteende, från bordsskick till sexualitet.

Elias tycktes se den klassiske europén som historiens slutstation, "psykologins slut" borde man väl tala om i analogi med "historiens slut". Till skillnad från många av dagens tänkare likställde han inte disciplinering och förtryck. Inre kontroller är

en förutsättning för autonomi. Han kunde inte föreställa sig att utvecklingen mot allt starkare inre kontroll skulle kunna hejdas eller rent av kastas om. Ju större enheter som vi ingår i desto mer inre kontroller behövs, hävdade han, och världen växer ju onekligen samman alltmer. Han insisterade även mot slutet av sitt liv på att den moderna exhibitionismen bara bevisade att vi hade fått ännu starkare inre kontroller; människor kunde exponeras för nakenhet utan att ge utlopp för sexuella impulser. Jag misstänker att Elias inte riktigt förstod att exhibitionism och voyeurism är erotiska akter i sin egen rätt.

Elias dog 1990. Det hade varit intressant att få veta om han även i dag skulle ha hållit fast vid att civilisationsprocessen är oåterkallelig och bara kan gå åt ett håll. Förvisso växer världen samman genom globaliseringen men samtidigt ser vi en tendens till att regionala identiteter blir starkare, så kallad glocalisering. Nätverk och subkulturer blir allt viktigare referenser, vi tycks leta efter klaner och länsherrar. Sannolikt är de nya övergripande enheterna för undflyende och porösa för att få det grepp om socialisationsprocessen som Elias tillskrev nationalstaterna. Deras våldsmonopol luckras ju också upp till exempel genom kriminalitet, privata säkerhetstjänster och terrorism. Det inre rummets väggar tycks också ha fallit så att det offentliga och det privata flyter ihop. Dagens människa går kanske inte naken till badhuset men idkar könsumgänge i doku-såpan. Är vi kanske på vissa sätt på väg in i en ny medeltid, eller kanske det borde heta en "medietid"?

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

En rättegång där inte mycket har gått rätt

UTBLICK/ Slobodan Milosevic. Idén om att krigsförbrytelser kan bekämpas med civiliserad lagföring är på väg mot ett bakslag.

CHRIS STEPHEN

Författare

Översättning: Henrik Celander

RÄTTEGÅNGEN MOT Slobodan Milosevic skulle bli den stora framgången för FN:s krigsförbrytartribunal. Med denna rättegång hoppades Haagtribunalens anhängare kunna visa att krigsförbrytarprocesser fungerar och bör permanentas. Men i dag, nästan tre år efter det att Jugoslaviens förre president för första gången satt på de anklagades bänk, befinner sig rättegången i upplösningstillstånd, och ett stort frågetecken hänger över krigsförbrytarprocessernas framtid.

Om detta mål har visat något, så är det den stora klyftan mellan teori och praktik när krigsförbrytelser skall beivras. När rättegången inleddes i februari 2002 verkade det i teorin så enkelt att få Slobodan Milosevic fälld.

Bevisen på hans brott var uppenbara för var och en som hade en tv-apparat och hade sett de serbiska styrkornas framfart under 1990-talet i Kroatien, sedan i Bosnien och till sist i Kosovo. I dessa tre krig drev serberna bort miljontals människor från deras hem i operationer som gav världen ett nytt uttryck: etnisk rensning. Som president, först i Serbien och senare i Jugoslavien, satt Milosevic i förarsätet under alla tre krigen, och det var honom åklagarna anklagade för att ha satt i gång allt detta våld.

Men rättegången mot honom har visat att det, trots att det finns gott om bevis på krigsförbrytelser i dessa krig, inte finns något som direkt binder Milosevic till dessa brott. Under rättegången har åklagarna gång på gång påvisat en befälskedja som

sträcker sig från det leriga slagfältet upp till maktens korridorer, men den tar alltid slut innan den når fram till Milosevic.

Som president var Milosevic beryktad för sin hemlighetsfullhet. Han skrev aldrig ner några order på papper och gav sina instruktioner till enskilda befälhavare, utan vittnen. Det var bara en handfull män som alls fick några order direkt från presidenten, och ingen av dem har velat tala, av fruktan för att ange sig själva.

Detta är ett problem som den nya Iraktribunalen lär få ta itu med, när Saddam Hussein ställs inför den.

Hans före detta underhuggare kommer att vara väl medvetna om att de själva riskerar att hamna i fängelse, om de medger att de har fått order om att begå illdåd.

Det betyder inte att Milosevic kommer att gå fri. Åklagarna kan fortfarande få honom fälld enligt doktrinen om befälsansvar, som

innebär att en befälhavare är ansvarig för handlingar som begåtts av enheter under hans befäl. Men med den metoden skulle det krävas många fler vittnen, mycket mer bevis och många fler timmar av domstolens tid.

NÄSTA KALLDUSCH var Milosevic själv. Han vägrade både att erkänna domstolen och att anlita en advokat; hans inställning var att domstolen inte var behörig. Resultatet blev att processen har kommit att fortskrida med hastigheten hos dess långsamaste aktör – Milosevic själv.

Som utbildad advokat kan Milosevic vara skarpsinnig i korsförhör och ta fasta på mindre inkonsekvenser i ett vittnesmål som sträcker sig över flera dagar. Men han kan även vara stridslysten. Under två tredjedelar av

rättegången har Milosevic hållit korsförhör eller gjort politiska uttalanden om domstolen med påståenden om att denna är partisk och kontrollerad av en Nato-konspiration.

MILOSEVIC HÄVDAR att hans beslut att inte samarbeta beror på att han inte kan erkänna domstolen. Andra tror att han inser att han troligen kommer att hamna i fängelse och inte har något att vinna på att hjälpa domstolen att skicka honom dit, utan föredrar att slösa bort så mycket tid som möjligt.

Allteftersom rättegången fortskred under det första året började ett nytt problem göra sig gällande: Milosevics sviktande hälsa. Först var det influensa, sedan började han lida av högt blodtryck. Sammantaget har dessa besvär lett till att förhandlingarna har ställts in under mer än 100 dagar.

Detta ledde till kaos för åklagarna, eftersom många vittnen måste flygas från Balkan till Nederländerna för att vittna. Vid en försening på några dagar måste de flygas hem igen, och man fick börja om från början med att söka visum och hitta en tid när de kunde ta ledigt från arbetet och komma tillbaka för att vittna. Några vittnen var tvungna att komma tillbaka flera gånger innan de kunde höras, vilket resulterade i dryga räkningar för flyg och hotell.

Men grundproblemet i målet är omfattningen av de anklagelser som riktas mot Milosevic. I själva verket är det tre rättegångar som har slagits ihop till en, i vilken Milosevic anklagas för att vara ansvarig för krigsförbrytelser i tre olika krig: Kroatien, Bosnien och Kosovo. Han står åtalad på totalt 66 olika åtalpunkter, och

han måste på något sätt få tid att läsa de mer än 20 000 sidor vittnesmål och 441 000 sidor bevis som åklagaren har överlämnat till honom.

I de flesta nationella domstolar över hela världen skulle åklagarna aldrig drömma om att sätta i gång ett så omfattande mål. En man som anklagas för 20 mord skulle åtalas för tre av dem, medan de övriga fallen skulle arkiveras. Detsamma borde gälla för Milosevic; var och en av de 66 åtalpunkterna räcker för att skicka denne 63-åring i fängelse på livstid.

Men Haagtribunalens chefsåklagare, Carla del Ponte, hade låst sig vid att världen måste få se hela omfatt-

Slobodan Milosevic.

För många åtalpunkter har överbelastat rättsapparaten. Foto: Pressens Bild

ningen av Milosevics brott. Det var ett modigt beslut. Och dåraktigt. Det tänjde rättsapparaten kapacitet över bristningsgränsen.

Ett annat problem är det uppenbara misslyckandet att bevisa den allvarligaste anklagelsen, den om folkmord. Milosevic anklagas för folkmord i Bosnien, främst den massaker som bosnienserbiska styrkor anställde på mer än 7 000 muslimska män och pojkar i Srebrenica 1995. Problemet är att det inte finns några bevis, åtminstone inte några som har presenterats i en allmän domstol, som styrker att Milosevic var inblandad i detta brott. Efter veckor av vittnesmål tycks åklagarna snarare ha bevisat motsatsen – att folkmordet utfördes av bosnienserbiska styrkor mot hans vilja. Om domstolen kommer fram till att Milosevic inte har gjort sig skyldig till folkmord är det ännu ett bakslag i ansträngningarna att ställa honom till svars.

Det tog två år att avsluta åklagar sidans fas i målet. Den slutade i februari i år, och sedan dess har problemen mångfaldigats. Först avled oväntat rättens ordförande, sir Richard May. Vid ett appellationsförhör beslöt det att man, i rättvisans intresse, skulle utse en ny domare i stället för att ta om rättegången. Skotten Ian Bonhomy fick träda in. Detta tog tid, tid som lades till de tre månader Milosevic fått för att förbereda sitt försvar.

Men målet kom aldrig i gång, för till sommaren hade Milosevics höga blodtryck förvärrats. Flera gånger i juni och juli var det meningen att hans försvar skulle ta sin början, men

efter ett par dagar i rätten förklarade läkarna att Milosevic var alltför sjuk och måste vila.

DOMARNA BLEV RASANDE när medicinska undersökningar visade att Milosevic inte tog de läkemedel han hade blivit ordinerad mot sitt höga blodtryck. Och efter ett uppehåll på tre veckor i augusti fattade domarna ett banbrytande beslut: för första gången i krigsförbrytarprocessernas historia tvingade de på en åtalad en försvarsadvokat mot hans vilja.

Förhoppningarna om att advokaten, britten Steven Kay, skulle få fart på målet kom snart på skam. För det första vägrade Milosevic att samarbeta med Kay eller ens tala med honom. Sedan drog sig de 220 vittnen som Milosevic hade kallat tillbaka. De ränkte inte vittna om Milosevic inte fick fortsätta att sköta sitt försvar själv.

Till slut var Kay tvungen att i slutet av september begära ännu en månads uppskov för att försöka hitta fler vittnen. Sedan han hade misslyckats även med detta bad han att få avsäga sig uppdraget. Därefter konstaterade en appellationsdomstol att det var fel av domarna att påtvinga Milosevic en advokat och slog fast att han var vid tillräckligt god hälsa för att fortsätta att sköta sitt eget försvar.

Och så är Milosevic tillbaka i förhandlingarna, den här gången tre dagar i veckan. Han har 150 dagar på sig för att lägga fram sitt försvar, ett upplägg som kommer att ta åtminstone ett år till, följt av ytterligare ett år eller mer för domslut och överklaganden. Oavsett om Milosevic kommer att fortsätta att sköta sitt försvar själv eller definitivt förklaras vara alltför sjuk och än en gång påtvingas en advokat, kommer denna rättegång att pågå i åtminstone fem år.

Åklagarna är rasande på Milosevic. De påpekar att han, trots att han kräver att få sköta sitt försvar själv, i själva verket har en hel stab av advokater i Belgrad som ger honom råd. Hela tiden följer en av dessa advokater rättegången från åhörarlåktaren och sammanträffar med Milosevic under pauser och på kvällarna för att ge honom sakkunniga råd.

Åklagarna är dessutom irriterade över att Belgrad vägrar ge dem tillgång till officiella serbiska regeringsarkiv. Åklagarna har dock bara sig själva att skylla för denna ofantliga, ohanterliga rättegång. Om de hade hållit sig till en handfull av de allvarligaste anklagelserna, skulle Milosevic kanske ha varit dömd vid det här laget.

Det är så gott som säkert att Milosevic kommer att dömas till fängelse. Även om han troligen kommer att frias från anklagelsen om folkmord,

Fort. nästa sida

Toalett vid flodkanten. Autokrom från 1915, tillskriven Jean-Baptiste Tournassoud.

Foto: Ecpad

Stillbilder från första färgkriget

AUTOKROMER. På Discovery Civilisation kan man numera se "Första världskriget i färg", vilket innebär att man har färglagt svartvita journalfilmer så att de ser ut som färgfilm. Men det finns faktiskt autentiska färgupptagningar från första världskriget, fastän inte film utan foto, som man funnit i franska arkiv. Den tyska tidskriften *Der Spiegel* presenterade ett antal av dem förra året.

Nu visas dessa så kallade autokromer från krigsåren i en utställning vid Triumfbågen i Paris, *Mémoires en couleur de la Grand Guerre. Autochromes 1914-1918*. Autokromin uppfanns av bröderna Lumière 1904 och den blev kommersiellt tillgänglig 1907. Tekniken blev en succé, trots att den var betydligt dyrare än det svartvita fotot och krävde längre exponeringstid. Det är det senare som är anledningen till att det inte finns färgbilder från striderna vid fronten; tekniken fungerade inte för att fånga rörelse.

Fotograferna Paul Castelnau, Fernand Cuville, Jules Gervais-Courtel-

mont och Jean-Baptiste Tournassoud inriktade sig på att dokumentera krigets materiella förstörelse och vardagsliv för soldater och civila. Bilderna ligger i intervallet mellan information och propaganda, mellan historisk dokumentation och konst. De är ofta arrangerade och estetiskt genomtänkta. *Forêt sous la neige* och *Église détruite* påminner om målningar av Caspar David Friedrich.

Dessa färgdokument från första världskriget har väl knappast samma distansnerbrytande effekt som de färgfilmer från andra världskriget som blivit tillgängliga på senare år. Men litet omskakande är det ändå att nu se dem. Jag inser att jag, alltså sedan jag som tonåring läste *På västfronten intet nytt*, utan att reflektera över det har föreställt mig första världskriget som något som också hände i svartvitt, även när jag läser romaner och poesi om kriget. Det är naturligtvis den massiva svartvita dokumentationen som förlöder till denna reaktion.

KAY GLANS

Kan Sverige vara alternativ till amerikansk modell?

LJUS PÅ SVERIGE. Sverige är inte längre i internationell jämförelse ett särskilt rikt land. Fredrik Bergström har hävdade att det i jämförelse med delstaterna i USA bara är West Virginia och Mississippi som är fattigare. Ändå, förklarar journalisten Daniel Brook i den amerikanska tidskriften *Dissents* (www.dissentmagazine.org) höstnummer 2004, fick han under sin tvåmånaders vistelse i Sverige häromåret intrycket av att befinna sig i världens rikaste land. Svensarna i allmänhet ser ut som den urbana eliten i USA. Sverige ligger också i topp i världen när det gäller indikatorer på social hälsa. Trots att det är fattigare än Alabama placerade tidskriften *Foreign Policy* Sverige på tredje plats i sitt globaliseringsindex.

Brook är naturligtvis medveten om den svenska modellens kris men frågar sig om inte exemplet Sverige ändå visar att det också i dagens globaliserade ekonomi finns utrymme för betydligt större variationer än vad den så kallade Washington consensus medger. Det finns anledning för omvärlden att intressera sig mer för vad som händer i Sverige än den hittills gjort, menar Brook. Om både den amerikanska och den svenska modellen visar sig överlevnadsdugliga, betyder det att vi faktiskt har en repertoar av olika trade-offs mellan ekonomisk tillväxt och jämlikhet att välja mellan.

RED.

Forts. En rättegång där inte ...

finns det annan bevisning som är mycket starkare. Men även om han till slut blir dömd, kommer omvärlden att betrakta denna rättegång som ett experiment som helst inte bör upprepas. Det kommer aldrig mer att finnas stöd bland FN:s medlemsstater för att ställa en diktator inför rätta om resultatet är en rättegång som pågår i mer än ett halvt årtionde och kostar hundratals miljoner euro. Olyckligtvis har problemen med rättegången dessutom kommit samtidigt som FN:s domstol drabbats av andra kriser.

Hård kritik riktas mot åklagaren för att i alltför många fall ha erbjudit uppgörelser med innebörden att åtalade kan få nedsatt straff om de erkänner. 2003 vittnade en före detta officer i den bosnienserbiska armén mot sina kolleger, men medgav senare att han hade ljugit och påstått sig ha sett brott som han aldrig hade bevittnat.

Och samtidigt har domarna börjat fälla groteskt inkonsekventa domar. En bosnienserbisk soldat, som erkänt att han slagit ihjäl fem muslimska fångar i ett fångläger 1992, dömdes till fängelse i bara åtta år därför att han bad om ursäkt. Det torde vara en av de lindrigaste domar som någonsin fällt för massmord.

En annan man, bosnienkroaten Tihomir Blaskic, dömdes år 2000 till fängelse i 45 år, men när målet 2004 togs upp igen efter överklagande släppte åklagarna de flesta åtalpunkterna och Blaskics straff sänktes till bara 12 år.

Utomstående, särskilt i Washington, frågar sig allt oftare varför FN skall stödja en domstol som är så inkonsekvent.

DENNA BRIST PÅ KONSEKVENSKEN hos FN:s krigsförbrytartribunal skapar problem också för Internationella brottmålsdomstolen, ICC, den andra domstolen för krigsförbrytelser i Haag. Internationella brottmålsdomstolen, som inledde sitt arbete 2002, har skapats med FN:s domstol för krigsförbrytelser som förebild, men motstånd från olika länder, däribland Kina, Ryssland och Förenta staterna, har lett till att den är självständig i förhållande till FN.

Nästan 100 nationer har anslutit sig till Internationella brottmålsdomstolen, inklusive Europeiska unionen, större delen av Sydamerika och stora delar av Afrika. I år skall den väcka åtal i två mål, gällande

Kongo och Uganda, men den hämmas av en mycket liten budget på mindre än 40 miljoner euro. Virrvarret i rättegången mot Milosevic lär inte bidra till att den får större anslag.

Men krigsförbrytarprocesser är ändå något som bör bibehållas. Trots alla sina problem har Haagtribunalen, som inrättades 1993, brutit väg med flera viktiga rättegångar. Dussintals krigsherrar från Balkan, de flesta av dem serber, men även några kroater och muslimer, har ställts inför rätta och deras brott har avslöjats.

Verksamheten vid andra krigsförbrytar-domstolar, särskilt de i Rwanda och Sierra Leone, ger hopp om att framtida krigsherrar i kommande krig världen över kommer att avskräckas från att begå illdåd, eftersom de vet att de en dag kan få betala för sina brott. Om denna fruktan får fäste i dem, kan det leda till att tusentals människoliv räddas. Det är skäl nog att stötta krigsförbrytarprocesserna.

Men de måste reformeras. För det första måste domarna i Haag ange tydliga riktlinjer för straffutmå-

ning, precis som domarna gör i de flesta domstolar i de flesta av världens demokratier. Och åklagarna i Haag måste handla konsekvent. En tilltalad, muslimen Naser Oric, står inför rätta anklagad för att ha misshandlat serbiska fångar, medan serbiska krigsherrar är på fri fot. Det finns misstankar om att rättegången mot Oric är politisk, att den beror på att åklagaren är mån om att visa serberna att hon även fängslar deras tidigare fiender.

Tribunalen måste dessutom övervakas samvetsgrant av en oberoende organisation, som verkligen är oberoende i förhållande till domstolen, till exempel FN:s kommission för mänskliga rättigheter.

Och slutligen måste domstolen komma ihåg att den är ett redskap för att skipa rättvisa, inte ett politiskt verktyg. Att ställa en människa inför det berg av anklagelser som riktats mot Milosevic inger inte förtroende för en krigsförbrytarprocess som framför allt måste uppfattas som rättvis. Ingen människa kan klara av en bevisning av ett sådant enormt omfång som den som åberopas mot honom, och domstolen har glömt sin allra heligaste plikt, som är att säkerställa att rättvisa skipas och att det också framgår att så sker.

Endast om den förstår begränsningarna för sin makt kan det finnas en framtid för FN:s krigsförbrytartribunal och krigsförbrytarprocesser i allmänhet. ■

Den svåraste fienden av alla förnekas

HIV/AIDS. Allt var förberett. Bara några timmar efter sonens död den 5 januari på ett sjukhus i Johannesburg gick Nelson Mandela ut offentligt med dödsorsaken: aids. Makgatho Mandela blev 54 år och är nu en frontfigur i samtalet om hiv/aids. Tystnaden är bruten. Ärlighet är bäst för familjen, säger Mandela med syfte att föra stigmatiseringen av hiv/aids-drabbade på tal. Men budskapet får också en annan betydelse. Mandela gör det som president Thabo Mbeki vägrar göra: talar öppet, tydligt, känslösamt. Han inför ett "jag" i en fråga som ofta anonymiserats och åberopar samtidigt en traditionell ledarroll genom att framträda som förälder.

När man skriver om hiv/aids i Sydafrika bör man nämna att ANC-regeringen driver en mängd förebyggande kampanjer. Problemet är att regeringen samtidigt sprider tvivel. Motståndet mot bromsmedicin är känt och hänger samman med Mbekis egen "prövande" attityd (se Axess, nr 1 2004). Dessutom har hälsominister Manto Tshabalala-Msimang legitimerat så kallad traditionell medicin genom att torgföra kurer baserade på olika grödor. Båda är auktoriteter med hög profil, vilket gör att deras ståndpunkter lätt över-sätts till falska förhoppningar om enkla botemedel.

En ytterligare komplikation har att göra med de mekanismer som styr samtalet om hiv/aids. Få inom ANC protesterar öppet mot Mbeki och Tshabalala-Msimang eftersom den partipolitiska disciplinen är hård. I potten ligger lukrativa offentliga tjänster och uppdrag som bara de lojala kommer i fråga för. Kontrollen utövas subtilt men med stor maktfullkomlighet, vilket hämmar det kritiska samtalet ännu mer. Vid sidan av detta finns alltså problemet med "folklig" stigmatisering. Hiv/aids har blivit liktydigt med omoral och tystas därför ned. Åtskilliga är vittnesmålen om drabbade som har uteslutits ur sociala och ekonomiska gemenskaper. I kombination är dessa tillstånd av framtingad tystnad förödande.

Aidsoffer. Nelson Mandela på sin sons begravning.

Foto: AB Photo/Pressens Bild

Förhoppningen är nu att fallet Makgatho Mandela ska bidra till ökad öppenhet. Ett odogmatiskt samtal behövs på alla nivåer för att epidemin ska kunna kontrolleras. Ingen sektor är opåverkad och ytterst handlar det om grundläggande samhällsfunktioner. Vad händer när utbildade och erfarna valfunktionärer dör i stort antal? Eller när aids-sjuka väljare börjar stanna hemma från vallokalerna? Ett nyligen avslutat forskningsprojekt vid Institute for Democracy in South Africa visar att demokratis konsolidering kan störas av sådana processer.

Men det behövs också ett uttalat ledarskap och Mbeki har hittills inte tagit på sig det. I sin nyårshälsning till nationen nämnde han inte hiv/aids över huvud taget. I ett veckobrev på ANC:s hemsida, publicerat den 7 januari, avstod han från att kommentera Makgatho Mandelas död för att i stället konfrontera dem som inte ställer upp på partiets politiska agenda. Udden riktades mot "vita liberaler" och det är symptomatiskt. Thabo Mbeki legitimerar inte så sällan sitt styre med konstruerade fiender och rasistiska polariseringar. Den svåraste fienden av alla förnekar han.

ANDERS CARLSSON

Schiller tar ställning till gentekniken

GRÄNSLÖS FRIHET. Det är nu 200 år sedan Friedrich Schiller dog, och för de flesta är hans texter döda. Visst lever han då och då upp på scenerna, inte minst genom Verdis musikaliserings av *Don Carlos*, men annars riskerar han att reduceras till en optimistisk skönande. Mot strömmen går *Die Zeit* som ägnar en hel bilaga åt jubilarerna (nr 2 2005). Jens Jessen har receptet för uppdateringen: vi måste förstå vad Schiller menar och inte snubbla över ord som liknar tomma tunnor. Ta friheten till exempel. Schiller kritiserade allt som hindrade friheten, också då hindret sades vara den mänskliga naturen. Allt tal om natur vilar nämligen på makt. Jessen menar därmed att man genom Schiller kan komma åt vissa gentekniker som med hänvisning till evolutionen hävdar att det tillhör den mänskliga naturen att förändra sina betingelser och då också sig själv. Fast lika gärna skulle man kunna säga att den gränslösa friheten inte borde låta sig hindras av människans natur. Fritt spelrum med andra ord.

RED.

AXESSKOMMENTAR

Bostadsannonserna sätter pressen under press

Ny ekonomisk grund sökes omgående. Svar till: "Dagspress"

Metros bostadsbilaga "Hus och Hem" har slagit hårt mot *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladets* annonsintäkter. Men den stora utmanaren i sammanhanget är internet, som är ett perfekt medium för att söka efter bostad. Enligt tidskriften *Internet-world* hittar i dag nästan två tredjedelar av köparna sin bostad via nätet. Magnus Gidlöf, marknadschef på Skandia Mäklarna, säger att mäklarfirmornas tidningsannonsering i framtiden mer kommer att handla om imageskapande annonser än om att lista bostadsobjekt. Skandia Mäklarna kommer att fortsätta att annonsera i tidningar men i mindre omfattning.

Efter att ha varit upphäusat (äldre uttryck för hajpat) kring millennie-

skiftet har internet sakta men säkert börjat förverkliga sin potential och det torde i hög grad gälla annonser. Svensk nätannonsering ökar just nu mest i Europa. I *Financial Times* kunde man nyligen (4/1) läsa om att också bloggar nu börjat attrahera annonsörer. Framför allt ger internet annonsörerna möjligheter att verkligen få klarhet i vem som tar del av deras budskap.

För de dagstidningar som är beroende av annonser i den omfattning som *DN* och *SvD* är börjar det kanske bli dags att se sanningen i vitögat och utgå från att annonsintäkter gradvis kommer att reduceras (utan att för den skull försvinna helt). Man måste helt enkelt finna en ny ekonomisk grundval, sannolikt den att få läsarna att betala mer för sina prenumerationer. Men kostar det måste

det också smaka: dagspressen måste ge mycket mer än gratistidningar och etermedier.

På *Svenska Dagbladet* diskuterade man en tid på 90-talet om tidningen skulle satsa på att bli en renodlad kvalitetstidning, sannolikt med en något mindre publik, men kanske trognare – och mer betalningsvillig kan man förmoda. Det blev inte så, tidningen valde en annan inriktning och kallas nu i folkmun för *Svenska Aftonbladet*. Att man tappar i upplaga beror väl inte bara på *DN:s* aggressiva marknadsföring utan också på att många av de gamla prenumeranterna inte vill följa med downmarket. Kanske hade det varit en bättre strategi, inte bara publicistiskt utan också ekonomiskt, att satsa på att bli en renodlad kvalitetstidning.

RED.

AXESSREFLEX

Avig men vig verbal akrobaktik

EFTER ETT BESÖK PÅ
WWW.AVIGSIDAN.COM

Att leka med ord är väl också att läka med ord. När vi kör fast i rubriksättandet på redaktionen brukar vi vederkvicka oss genom att titta in på Avigsidan (www.avigsidan.com) för att få litet mental stretching. Antalet inskickade bidrag från läsare visar att intresset för fel och nybildningar är en mindre folkrörelse.

För att påminna oss om att det inte bara är vi som har svårt att få till rubriker ibland går vi in på avdelningen Tidningsrubriker: "Man anhållen för mord på färja" (*DN*, arma båt!).

Lika uppiggande kan det vara att gå in på avdelningarna Särskrivningar och Nyordning. Särskrivningarnas ökande betydelse har stått klar för oss alltsedan McDonald's i sina restauranger satte upp skyltar med uppmaningen "Rök fritt" och Wayne's Coffee

annonserade efter "Bar personal". Att fenomenet är vida spritt framgår av en formulering på *Metros* hemsida: "Adressen till korrektur läsarna på *Metro* är..." ABF i Linköping erbjuder å sin sida kurser i "text behandling".

I en platsansökan berättar en person att han just nu skriver på "sin doktors avhandling". Hjälpsamt i överkant, kan man tycka, men måhända är det samma person som hävdar att han har grund utbildning, alternativt ingen vidare utbildning?

Den som inte gillar "barock musik" får väl gå på en "vis festival" i stället? Eller man kan lyssna på "Placebo Domingo", enligt definitionen en artist som får folk att tro att de lyssnar på opera.

Det senare är ett exempel på Nyordningar, omstavnade eller nybildade ord. Eftersom folk ofta blir talträngda när de dricker måste väl alkohol innehålla konversationsme-

del. All den sprit som bränns ute i landet bör väl kallas för glesbrygd? En brottmålsadvokat försvarar brottslingar; i de fall de är mycket unga bör man kanske tala om mål-brottsadvokat? Inbildning föreslås som term för överdrivna föreställningar om vilka kunskaper elever tillägnat sig i skolan.

Självklart har vi våra egna små avigsidor på redaktionen. Vi tycker oss då och då stöta på en positionör: en posör som vet hur han skall positionera sig. (Ursprungligen myntat på Anders Ehnmark, som tog ett antal självklarheter ur den liberala traditionen och med stora åthävor utsade dem från vänsterflanken.) Veckans avighet på redaktionen handlar om statsministerns ledarstil. Göran Persson tycks alltmör ha övergått från att på romerskt vis härska genom att söndra till att söndra genom att härska.

RED.

BLÄCK ARMY

- plumpar och huliganer i offentligheten

» Maria Rankka, som ansvarar för den nya satsningen Uppdrag Sverige, tycker att Timbros budskap måste få en ny, mer lättillgänglig förpackning. – I stil med Michael Moore (författaren till 'Korkade vita män'), om man bortser från att han är vänster." DN 9/1 2005

Var det inte Timbros egen globala stjärna Johan Norberg som med betydande energi och framgång nyligen visade att Michael Moore är lögnaktig och förvanskar verkligheten för att uppnå sina politiska syften? Fienderna har alltid hävdad att Timbro ljuger, men det kan inte vara det relevanta uppdraget för en seriös tankesmedja. Kanske skall "thinktank" härnäst översättas med tankestridsvagn?

» De tre myndighetsinrättningarna i 1800-talets Sverige – kungen, kyrkan och krigsmakten – stiger plötsligt fram ur konservatismens dunkel med en osannolik attraktionskraft. [...] Och det är inte bra. De krafterna har ett bakåtsug som inte är att leka med." DN 13/1 2005

DN:s kulturchef Maria Schottenius tolkar det faktum att kungen funnit ord för smärtan, kyrkan välkomnar sörjande och krigsmakten kommit till fredlig användning. Tidigare har Ingela Lind funnit att människor som sörjer familjemedlemmar omkomna i tsunamin visar på återkomsten av "uråldriga mytiska föreställningar". *DN:s* kulturradikaler tycks ha suttit så länge på sin glasveranda att de förlorat kontakten med både medmänniskorna och medmänniskligheten.

Besserwisser av Anders Mathlein

Global samhörighet

Språket sammanfattar komplicerade sammanhang i ett enda begrepp: universum, existensen, mänskligheten, västerlandet, medeltiden, renässansen, demokratin. Existerar dessa sammanhang i verkligheten eller bara i språk-användarnas hjärnor? Detta är den stora filosofiska tvistefrågan, den mellan realister och nominalister. Finns marxismen, eller finns det bara människor som har en positiv attityd till Karl Marx? Kan man någonsin tala om den "verkliga" marxismen i förhållande till urartade former eller missförstånd?

Det krävs avstånd till det utpekade föremålet för att man ska kunna peka. Folket under "antiken" hade ingen aning om att de levde då. När Bastiljen stormades den 14 juli var det ingen som visste att "franska revolutionen" startade. När solen gick ned den dagen visste man bara att ett hundratal människor dödade när en uppretad folkmassa angrep ett häkte i Paris. Ett händelseförlopp utan egentlig jämförelse utlöstes. Det kallades "revolution", med en astronomisk term för planeternas kretslopp.

När Gavrilo Princip sköt ärkeherzog Franz Ferdinand 28 juni 1914 visste han inte att han fingrade på avtryckaren till Världskriget, än mindre att det var det Första.

Terrorattacken på Twin Towers var enastående, inte i antal omkomna, utan genom sin mediala tydlighet och symbolkraft. Folket i flygplanen tänkte inte på dagens datum och kunde inte ana att elfte september (nine-eleven) skulle bli ett begrepp.

Estonia är numera inte bara det latinska och engelska namnet på en östersjöstat, inte heller primärt namnet på ett fartyg, utan ett ångestfyllt komplex, ett samlingsnamn för individuella tragedier.

Annandag jul inträffade något som ingen ännu kan se på avstånd. Vad kommer detta något att kallas? I längden måste språket uppfinna något kort begrepp, ett signalord. Flodvågen? Vågen? Tsunamin?

Troligen det sistnämnda. Ett japanskt ord som betyder "hamnvåg" och som de flesta aldrig hade hört för några veckor sedan har blivit en markör för nya hotbilder och livskänslor, i bästa fall en symbol för en ny global samhörighet.

ANDERS PILTZ
Professor i latin
vid Lunds universitet

Särbehandling stjälper minoritet

UTBLICK/ Etnisk kvotering. En ny amerikansk studie visar att positiv särbehandling är till nackdel för minoriteter.

GUNNAR STRÖMMER

Verkställande ledamot vid
Centrum för rättvisa

DE FLESTA SOM är för eller emot positiv särbehandling på etnisk grund är det av principiella eller teoretiska skäl. Däremot får resultatet av sådana åtgärder ofta liten uppmärksamhet. Men i USA är det nu utfallet snarare än principerna som vållar debatt. Orsaken är en ny och provocerande studie, "A systematic analysis of affirmative action in American law schools", som i dagarna har publicerats i *Stanford Law Review* (Issue 2, Volume 57). Studien inriktar sig på den positiva särbehandlingen av svarta vid antagningen till juristutbildningarna. Slutsatsen är att särbehandlingen har resulterat i färre snarare än fler svarta yrkesverksamma jurister. Antalet skulle öka markant om särbehandlingen togs bort.

Genomslaget har inte blivit mindre på grund av författarens person. Richard Sander är juridikprofessor vid UCLA och dessutom ekonom. Han är liberal i ordets amerikanska betydelse, röstar med demokraterna och är principiell anhängare av positiv särbehandling. Men utgångspunkten för hans studie var en enda fråga: Blir svarta hjälpta eller stjälpta av den positiva särbehandling som används vid antagningen till många juristutbildningar i USA?

Sander kommer fram till att de svarta framför allt har haft två fördelar av den positiva särbehandlingen. För det första har den medfört att svarta studenter i dag har större chans att få läsa vid de amerikanska toppuniversiteterna än vita studenter med lika meriter. I USA erbjuds juristutbildningar på 184 universitet med varierande status. Genom att ras ofta beaktas vid antagningen har många svarta studenter tagit chansen att avancera i hierarkin till utbildningar med högre status. För det andra medför den positiva särbehandlingen att 500 till 600 svarta studenter, som annars inte skulle komma in på någon juristutbildning, ändå gör detta varje år. Denna grupp utgör cirka en sjundedel av det sammanlagda antalet svarta nybörjare på juristutbildningen i USA.

Dessa två fördelar väger Sander mot sex nackdelar som hans studie pekar på:

1) De flesta svarta juriststudenter får redan initialt med sig en akademisk nackdel i förhållande till sina studiekamrater, eftersom de har sämre kunskaper i utgångsläget. Därför presterar denna grupp sämre genom hela utbildningen. Under första läsåret hör mer än hälften av de svarta studenterna till den tiondel som har sämst resultat.

2) Duktiga svarta studenter, som enkelt skulle ta en examen på ett mindre prestigefullt universitet, tappar fotfästet på topputbildningar till vilka de fått förtur, men där de inte riktigt räcker till. En stor andel av dem som över huvud taget inte hade kommit in på juristutbildningen utan särbehandling hoppar av studierna innan de gått i mål.

3) Att svarta generellt har sämre betyg får vidare en dramatisk effekt i de olika advokatprov (*bar exams*) som man måste klara för att få arbeta som advokat i en viss delstat. Det är nästan sex gånger vanligare att svarta nyutexaminerade jurister misslyckas på sådana prov än deras vita kamrater.

4) Betygen från juristutbildningen betyder mycket vid anställning. För två tredjedelar av de svarta studenterna överväger nackdelen av låga betyg fördelen av att, på grund av förtursregler, ha kunnat ta sin examen på ett mer prestigefullt universitet. "Nettoeffekten" blir bara positiv för

Fördel nackdel. Det skulle finnas fler svarta jurister utan särbehandling.
Foto: Corbis/Scanpix

de svarta studenter som tar examen på USA:s tio främsta juristutbildningar.

5) 2001 skulle 86 procent av alla svarta juridikstudenter ha klarat antagningen till en juristutbildning även utan särbehandling. Andelen svarta juridikstudenter som inte skulle ha kommit in utan särbehandling är alltså endast 14 procent. Bara en femtedel av denna grupp avslutar sina studier och klarar delstaternas advokatprov på första försöket. Mindre än en tredjedel klarar provet efter flera försök.

6) Sammantaget minskar den positiva särbehandlingen vid antagningen till de amerikanska juristutbildningarna antalet yrkesverksamma svarta jurister snarare än ökar det. Utan denna särbehandling skulle 2004 åtta procent fler svarta jurister ha tagit examen än vad som nu blev fallet. 22 procent fler svarta skulle ha klarat delstaternas advokatprov.

Sanders studie är redan under attack. Kritikerna invänder att avskaffad särbehandling visst skulle leda till både färre svarta studenter på juristutbildningarna och färre svarta som klarar delstaternas advokatprov. Detta antagande om särbehandlingsens positiva effekter spelade även roll när USA:s högsta domstol i juni 2003 prövade två särbehandlingsfall vid University of Michigan.

I det ena fallet (*Gratz v. Bollinger*, 2003) underkände domstolen de kvoteringsliknande - urvalsregler som använts vid antagningen till College of Literature, Science and the Arts. Därmed bekräftades den princip som slogs fast i det så kallade Bakke-målet - 1978, nämligen att metoder som innebär att ras och etnicitet med automatik utesluter andra sökanden från att kunna tävla om utbildningsplatser inte är tillåtna.

Däremot godkände domstolen med rösterna 5-4 den subtilare särbehandling som användes vid antagningen till University of Michigan Law School (*Grutter v. Bollinger*, 2003). Vid en individuell helhetsbedömning av varje sökande ska det enligt domstolens majoritet vara tillåtet att beakta ras som en faktor bland andra. Detta dock under förutsättning att särbehandlingen är ägnad att gynna den grupp och det ändamål som den har för ögonen. Om Sander skulle vinna den vetenskapliga striden om de svarta juristerna kan det med andra ord även få stor rättslig betydelse i framtiden.

VILKA FRÅGOR GER detta upphov till för svenskt vidkommande? På det principiella planet kan det först vara värt att notera att inte ens ett land som USA, med sin mycket speciella historia av både slaveri och statlig segregationspolitik, accepterar kvotering som metod för att kompensera för historiska orättvisor eller öka den etniska mångfalden.

Vidare har inte svenska högskolor historiskt ägnat sig åt positiv särbehandling på etnisk grund. Det finns inte så många resultat att analysera. Men i en tid då flera högskolor signalerar att de vill börja särbehandla på etnisk grund finns skäl att fråga sig i vad mån man har beaktat faktiska förhållanden rörande den etniska mångfalden inom högskolan samt vilka effekter som liknande positiv särbehandling på etnisk grund faktiskt har fått i andra länder.

Läsåret 2003/2004 hade 14 procent eller 11 500 av 83 300 högskolenyborjare utländsk bakgrund, enligt Statistiska centralbyrån (SCB) och Högskoleverket. Av de stora programmen med många högskolenyborjare har juristutbildningen och högskoleingenjörutbildningen högst andel med utländsk bakgrund – 18 respektive 19 procent. Detta verkar dock inte göra intryck på Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (DO) och andra, som ropar efter etnisk särbehandling "för goda syften".

Uppsala universitet fälldes nyligen i tingsrätten för etnisk diskriminering på grund av en etnisk kvotering vid antagning till juristutbildningen, som drabbade alla som inte har två utlandsfödda föräldrar. Enda underlag för kvoteringsbeslutet var en enkätundersökning avseende en enda termin där 80 procent av nybörjarna på juristutbildningen medverkade.

Statistik från SCB visar att andelen nybörjare med utländsk bakgrund på juristutbildningen i Uppsala läsåret 2001/02, det vill säga innan kvoten infördes, var 14 procent. Andelen personer med utländsk bakgrund i universitetets upptagningsområde vid samma tidpunkt var enligt Högskoleverket 13,6 procent. Andelen nybörjare med utländsk bakgrund låg alltså något över motsvarande andel i upptagningsområdet redan innan kvoteringen infördes. Vid samma tidpunkt var denna andel vid juristutbildningen i Stockholm hela 24 procent. Bilden bekräftas i stort av det SCB-underlag som sträcker sig ännu längre bakåt i tiden.

Uppsala tingsrätt slår i domen fast att etnisk kvotering aldrig är tillåten, oavsett hur det står till med den etniska mångfalden. Men i domskälen tar domstolen ändå fasta på att kvoteringen "har beslutats med i hög utsträckning undermåligt beslutsunderlag. Den i målet presenterade statistiken, vilken har vitsordats av staten, ger närmast vid handen att det saknats behov av positiv särbehandling för att uppnå den av staten önskade etniska mångfalden på juristlinjen."

Det finns anledning att hoppas att fler gör som Uppsala tingsrätt och låter verkligheten spela roll. ■

Utredare gör våld på verkligheten

INBLICK/ Mäns våld. Betänkandet "Slag i luften" vilar teoretiskt och empiriskt på svag grund.

MIKAEL KURKIALA

Kulturanthropolog och forskare vid Uppsala universitet

REGERINGENS UTREDARE om kvinnofridsuppdragen anklagar i ett betänkande (*Slag i luften: en utredning om myndigheter, mansvåld och makt* SOU 2004:121) regeringen för att stå handfallen inför våldet mot kvinnor i det svenska samhället. Utredarna och deras sakkunniga vänder sig mot det "avvikelse-tänkande" som de menar fortfarande dominerar och som kopplar mäns våld till "externa" faktorer som kultur, klass, barn-domstrauman, missbruksproblem eller psykiska störningar. De hävdar att gärningsmännen är "vanliga män" och att våldet bör tolkas utifrån ett "könsmaktsperspektiv"; det fysiska våldet är bara det mest extrema uttrycket för ett strukturellt våld mot kvinnor som genomsyrar samhället. Skillnader i våldets uttryck – om det motiveras i termer av heder eller något annat, om det sker i hemmet eller på gatan, om det handlar om ett knytövsslag eller en nedsättande kommentar – är av underordnad betydelse. Könsmaktsperspektivet bör enligt utredarna inte komplettera utan helt ersätta andra förklaringsmodeller till "mansvåldet". Hänvisningar till "externa faktorer" leder till att män "ansvarsbefrias från det våld de utövar".

UNDER EN LÄNGRE tid har denna argumentation trummats in i oss via medierna och den har varit framgångsrik. Regeringen specificerar i sina direktiv till utredningen att den bör tillämpa ett "könsmaktsperspektiv" på mansvåldet och bland utredarna finns också några av könsmaktsperspektivets främsta banerförare i Sverige. Sällan har väl en liten grupp forskare så framgångsrikt lyckats tillskansa sig tolkningsprivilegiet över ett samhällsproblem.

Men betänkandet vilar på en tveklaktig grund både teoretiskt och empiriskt. För att kunna begripliggöra systematiska mönster i människors beteenden måste samhällsforskningen relatera dessa till variabler som kan tänkas vara av vikt – religion, klass, kultur, social och politisk

marginalisering etcetera. Vilken eller vilka av dessa faktorer som bäst kan bidra till att klargöra ett fenomen är en empirisk fråga, något som förut-sättningslöst ska undersökas. Men betänkandet avfärdar alla hänvisningar till sådana faktorer som ett bestående av ett förlegat "avvikelse-tänkande".

Utredarna vänder sig mot att man klassificerar våld mot kvinnor i olika typer: "Tanken om våldets kontinuum försöker bryta föreställningar om att det finns tydliga gränser ... mellan olika typer av våld." Det innebär att man tillämpar exakt samma tolkning på mordet på Anna Lindh som på steningen av nigerianska kvinnor eller en för en ung kvinna ovälkommen uppvaktning från en överförfriskad, manlig studiekamrat. Allt handlar om våld. Alla handlingar uttrycker i grunden samma "könsmaktsstruktur". Men en sådan tolkningsmodell förklarar ingenting. Den könsmaktsstruktur som åberopas är så diffust definierad att den gäller i Sverige i lika hög grad som i Saudiarabien och Afghanistan och den blir därför oanvändbar som analytiskt begrepp.

DEN EMPIRISKA grunden för utredningens slutsatser är lika ranglig som den teoretiska. När alla de faktorer som samhällsvetenskapen normalt skulle ta i beaktande för att begripliggöra ett socialt fenomen bannlysts från analysen av "mansvåldet" återstår bara en faktor – könsmaktsstrukturen – vilken ser det fysiska våldet som en förlängning av diskriminering i allmänhet. Om så är fallet förväntar vi oss att ökad diskriminering leder till ökat våld och att minskad diskriminering leder till motsatsen.

Men utredningens huvudansvarige motsade på utredningens presskonferens den 13 december 2004 sin egen tes genom att hävda att våldet alls inte minskat under de senaste hundra åren, utan tvärtom ökat under senare år. Antingen innebär detta att diskrimineringen i Sverige inte minskat sedan 1904 (då ju kvinnor inte ens hade rösträtt) eller att tesen om en korrelation mellan diskriminering och våld är felaktig eller

måste kompletteras med andra förklaringar.

I betänkandet hävdas vidare att uppmot hälften av Sveriges kvinnor utsatts för våld efter sin femtonde födelsedag. Denna häpnadsväckande höga siffra hämtas från undersökningen *Slagen dam* i vilken definitionen av våld inkluderar allt från fysisk misshandel och våldtäkt till svartsjuka och andra "kontrollerande beteenden". Annan forskning, till exempel den som genomförts av Brottsförebyggande rådet (Brå), avfärdas kategoriskt med att den har "stora brister i könsanalysen". Men detta avfärdande bottenar nog snarast i det faktum att Brås rapporter på ett övertygande sätt visar att ett "avvikelse-tänkande" inte lättvindigt kan avfärdas. En rapport (*Våld mot kvinnor i nära relationer 2002*) visar att den stora merparten av de män som utövar våld mot kvinnor är just socialt marginaliserade, har problem med missbruk, är arbetslösa eller psykiskt störda och att 73 procent av gärningsmännen och 38 procent av offren någon gång tidigare lagförts för brott. En annan Brå-rapport (*Dödligt våld mot kvinnor i nära relationer 2001*) visar att av de män som mördat en närstående kvinna är hela 80 procent psykiskt sjuka eller störda. Vidare framgår att individer födda i utlandet är kraftigt överrepresenterade bland såväl gärningsmän som offer. Här framgår med all tydlighet att våldet, liksom alla andra sociala praktiker, på ett meningsfullt sätt går att tolka i relation till en rad andra faktorer än kön. Vidare utmanar Brås rapporter bilden av våldets enorma omfattning i nära relationer. Deras uppgifter pekar på att omkring 3 procent av kvinnorna utsätts för våld i sina hem under ett år. Av dessa fall skulle omkring en tredjedel kunna rubriceras som misshandel.

MEN DET ÄR "könsmaktsförståelsen" som blivit den svenska regeringens officiella hållning. Genom att ge detta perspektiv företräde bidrar regeringen till att befästa den nya myten om mäns våld mot kvinnor, nämligen att dess drivkraft går att spåra till mannens inneboende egenskaper snarare än till sociala, ekonomiska, kulturella eller politiska krafter. De enda som gagnas av denna mytbildning är nog de som bygger sin karriär på att befästa den. Eftersom de valt att definiera våld i så vid mening har de också garanterat att det aldrig kan upphöra.

Regeringen skulle göra klokt i att inte okritiskt anamma utredningens trossatser och svepande generaliseringar. Ska våld mot kvinnor kunna stävjas krävs polisiära insatser och juridiska och sociala reformer och en integrationspolitik värd namnet. Därtill krävs en odogmatisk forskning, som utan förutfattade meningar klarlägger detta vålds mönster. ■

Ax:son Johnson-stiftelsen på tv

Engelsbergssamtalen

Engelsbergssamtalen kommer under våren 2005 att ge perspektiv på socialdemokratins århundrade genom att illustrera utvecklingen med hjälp av intervjuer med historiker, forskare, initierade socialdemokrater och personer som befunnit sig i olika betydelsefulla relationer till partiet och rörelsen.

Samtalen visas i TV8 på måndagar kl. 22.10 med repris torsdagar kl. 23.10. Serien inleds med före detta kulturminister Bengt Göransson, därefter följer bland andra Kjell-Olof Feldt, Ingvar Carlsson, Ozan Sunar och Anders Isaksson.

31 JANUARI

Bengt Göransson samtalar med Björn Linnell.

7 FEBRUARI

Kjell-Olof Feldt samtalar med Göran Greider.

14 FEBRUARI

Ingvar Carlsson samtalar med Peter Wolodarski.

Global Axess

Redaktören för *Newsweek International*, Fareed Zakaria, menar att demokrati inte är en självklarhet för alla länder vid alla historiska tidpunkter. Kan till exempel en diktatur, under vissa historiska betingelser, skapa förutsättningar för mänskliga rättigheter och fri- och rättigheter, medan en demokratiskt vald ledare i själva verket ibland förhindrar dem, som till exempel vissa bedömare anser sker i Ryssland?

Under våren 2005 kommer *Global Axess*, med utgångspunkt i Zakarias tes, att ställa frågor till några före detta respektive nu verksamma ledare i länder med starkt inskränkta mänskliga rättigheter och fri- och rättigheter och i länder som gått från diktatur till demokrati, samt till forskare med hela världen som arbetsfält.

Global Axess visas i TV8 på onsdagar kl. 22.10 med repris söndagar kl. 22.00.

9 FEBRUARI

*Newsweek*s chefredaktör Fareed Zakaria intervjuas av Thomas Gür.

16 FEBRUARI

Taiwans tidigare president Lee Teng-hui intervjuas av Thomas Gür.

23 FEBRUARI

Historikern Niall Ferguson intervjuas av Thomas Gür.

2 MARS

Georgiens tidigare president Eduard Sjevvardnadze intervjuas av Thomas Gür.

Ett kallt krig har brutit ut mellan Kina och Japan

UTBLICK/ Asiatic antagonism. Växande nationalism i både Kina och Japan har gjort relationen mellan länderna ansträngd.

LINUS HAGSTRÖM

Fil. dr i statsvetenskap

JOHAN LAGERKVIST

Doktorand i kinesiska

DET SENASTE året har Kinas oavbrutna ekonomiska utveckling, som länge gynnats av japanskt bistånd och förmånliga lån, även börjat fungera som draglok för Japans stagnerade ekonomi. Men trots fördjupat ekonomiskt ömsesidigt beroende tycks ett kallt krig ha inletts mellan länderna. Enligt en opinionsundersökning i december 2004 känner sig rekordlåga 37,6 procent av japanerna befriendade med Kina, hela 58,2 procent gör det inte. En liknande undersökning i Kina visar att 53,6 procent av kineserna är negativt inställda till Japan, en ökning med tio procentenheter på bara två år. Vad ligger bakom dessa uppblossande spänningar?

Kineser minns med bitterhet Japans kolonialistiska politik fram till krigsslutet 1945 och reagerar reflexmässigt mot allt som kan tolkas som ett överslätande av det japanska ansvaret. Sedan premiärminister Koizumi 2001 bestämde sig för att årligen hedra döda japanska soldater, inklusive dömda och avrättade krigsförbrytare, med besök vid shinto-helgedomen Yasukuni har kinesiska ledare konsekvent nekat att träffa honom annat än i utkanten av multilaterala toppmöten. När den japanska regeringen i december 2004 utfärdade ett turistvisum till Taiwans förre president Li Denghui förstärkte det irritationen. Den kinesiska ledningen menar att Japan gav stöd åt öns självständighetssträvanden.

Många japaner är å sin sida frustrerade av Folkrepubliken Kinas ökande internationella tyngd, i synnerhet som Japans egen roll efter det kalla krigets slut är oklar. Upprepade kinesiska kränkningar av japanskt territorialvatten och landets ekonomiska zoner har under senare år väckt oro. Särskilt tillspetsat blev läget i november förra året, när en kinesisk kärnvapenbestyckad ubåt vågade sig in i vattnen runt de omtvistade Pinnacle-öarna (Diaoyu/Senkaku), vilka Japan för närvarande anses kontrollera. I den japanska försvarsbyråns nya vitbok, som utkom i december, omnämndes Kina för första gången

Nationalistiska känslostormar. Kinesiska kräver bojkott av japanska varor.

Foto: Reuters/Scanpix

som ett framtida militärt hot vid sidan av Nordkorea.

I både Japan och Kina bidrar en framväxande nationalism till att försämra de redan ansträngda bilaterala relationerna. Kineser och koreaner har under efterkrigstiden med jämna mellanrum varnat för att japansk militarism och nationalism är på väg tillbaka. Gamla krigsförbrytare rehabiliterades förvisso efter kalla krigets utbrott snabbt till ledande positioner i det japanska samhället, men överlag karakteriserades perioden fram till kalla krigets slut knappast av militarism och nationalism. Visst försökte konservativa politiker få gehör för sin nationalistiska agenda, men generellt fanns efter kriget ett stort motstånd mot allt som påminde om Japans tidigare politik. Lika oreflektat accepterat som kriget tidigare varit blev nu freden, men utan att kriget riktigt problematiserades.

En outtalad skam bredde ut sig och japanska beslutsfattare besökte grannländerna i Asien med sänkta huvuden och fickor fyllda av bistånd. Japans stormaktsdrömmar levde kvar, men förpassades till det ekonomiska området där de med amerikanskt beskydd utvecklades av den

inhemska byråkratin. Det gick så bra för den japanska ekonomin att det initialt modesta målet att spendera högst en procent av BNP på försvar (1976) inom ett par decennier gjorde den japanska försvarsbudgeten till den näst största i världen (efter USA). Men trots att denna budgetpost brukar användas som en indikator på militärmakt, sågs Japan även i fortsättningen som en militär dvärg – landet tycktes sakna all intention att använda sina vapen.

UNDER SENARE TID har dock Japan visat sig från en delvis ny (eller kanske gammal) sida. 1990-talets ekonomiska kräftgång har följts av en rad tecken på att landets pacifism håller på att omprövas. En ny generation utan personlig koppling till världskriget har börjat nå maktpositioner, och de är öppna för kritiska mot den tidigare så försälda utrikespolitiken. Internationalistiska argument används ofta för att rättfärdiga en nationalistisk agenda: Japan måste ta ansvar i paritet med sin ekonomiska styrka och bli ett "normalt land".

Under senare tid har man i Japan flitigt debatterat sådant som sändandet av trupp till Afghanistan och Irak,

den första militära insatsen i fiendeland sedan andra världskriget, kravet på permanent representation i FN:s säkerhetsråd och idéer om att Japan bör strypa sina FN-bidrag om detta förbises. Man har också diskuterat en revidering av "fredskonstitutionen", vilken förbjuder militärmakt som ett sätt att lösa konflikter. De som argumenterar för en mer "aktiv" japansk utrikespolitik har som sagt hänvisat till stormaktens skyldigheter, men de har också hävdade att makt ger rättigheter. De mer självmedvetna inslagen i utrikespolitiken formuleras ofta med utgångspunkt i "hoten" från Kina och Nordkorea. Sådana "hot" mobiliserar japaner.

Också utbildningsdepartementet drar sitt strå till stacken genom att rekommendera att känsloladdade nationella symboler som flaggan och nationalsången åter ska hissas respektive sjungas i skolorna. Tokyo stad, med sin uttalat nationalistiske guvernör Ishihara Shintaro, har gått ett steg längre och gjort dem obligatoriska vid olika typer av ceremonier. Lärare och rektorer som vägrar lyda avskedas. Forskare vittnar om att till och med "radikala" tidningar refuserar debattinlägg som uttrycker alltför avvikande uppfattningar om till exempel den nya givna i skolan. Pensionerade diplomater, som kritiserar Japans nuvarande utrikespolitik, berättar att de får påhållning av högerextrema grupper och maffian.

Att medierna talar med en röst och inte lämnar utrymme för kritik, att skolan återinför symbolerna för Stormaktsjapan utan att samtidigt problematisera landets historiska erfarenhet och att avvikare riskerar sanktioner kan tolkas både som resultat av och orsak till att den nationalistiska retoriken nu omfattas av så breda folklager. Efterkrigstidens fredsdogm accepterades som något gott. Men i ljuset av att den nypatriotiska agendan nu också accepteras okritiskt borde orsakerna till japaners benägenhet att så lättvindigt omfatta dogmer bli föremål för en djuplodande diskussion.

HUR SKA MAN då förstå dagens kinesiska nationalism? Bland de länder som utgör dess främsta måltavlor intar Japan en särställning. USA ogillas i och för sig för sin "arroganta" och ständiga kritik av Kinas "interna angelägenheter", och Taiwans president Chen Shui-bian föraktas för att hans politik anses splittra den kinesiska nationen. Men ingen militärmakt oroar kineserna som den japanska och Japan ses som en farlig rival om det framtida politiska och ekonomiska inflytandet i

Öst- och Sydostasien. Det avideologiserade kommunistpartiet är sedan tidigt 1980-tal i stort behov av överbryggande och sammanhållande frågor. Därför försöker Kinas ledning formulera ett optimalt nationalistiskt program, som ska uppfattas som kraftfullt av befolkningen utan att äventyra utrikeshandel och utlandssamarbete.

Att kalibrera nationalistiska krafter för maximal utdelning i internationella relationer är ett lika riskabelt som komplicerat spel. Balansen mellan den folkliga nationalismen och statsnationalismen i Kina har förändrats under de senaste decennierna, främst på grund av att landet sedan Maos tid har integrerats i världsekonomin. Den impulsdrivne Mao bekymrade sig sällan för konsekvenserna av sin förda internationella politik – antalet dödade kinesiska "frivilliga soldater" under Koreakriget översteg troligen fyra hundra tusen. Dagens ledare överväger följderna av sin policy noggrannare, men paradoxalt nog säger åtskilliga kineser numera att där Mao vågade, tiger dagens fega ledarskap.

Den kinesiska regimen har under lång tid tillåtit dessa grupperingar att verka relativt ostörda. De är den enda typ av politiska aktivister som inte censureras på internet, och som dessutom får tillstånd att demonstrera utanför Japans ambassad i Peking. I takt med att kommunismen i praktiken har övergetts som ideologi har nationalismen i allt högre grad tillgripits för att legitimera regimen. Men statsnationalism och folklig nationalism befinner sig, trots de ofta gemensamma målen, i ett spänningsförhållande. Regimens nationalism är instrumentell och beräknande, den folkliga mer impulsiv och emotionell.

ANKLAGELSER OM japanska politikens bristande uppriktighet när det gäller att göra upp med landets mörka militaristiska förflutna återkommer regelbundet från kinesiskt håll. Så gott som alla japanskrelaterade nyhetshändelser i Kina är av nega-

tiv art eftersom nationalismen säljer bra. Och precis som i Japan är det förenat med viss risk att hysa moderata åsikter gentemot arvfjenden. Eftersom ingen vill brännmärkas som landsförrädare gäller enstämighet inte bara statsdirigerade massmedier; åsiktspluralismen är märkbart begränsad också i chattrum på internet och på universiteten. Man löper ingen risk att förlora en anställning för att man nyanserat diskuterat den kinesisk-japanska relationen,

Forts. nästa sida

F

ör några år sen gjorde tidningen *Arbetsmiljö* en undersökning bland 500 svenska chefer. På frågan om det viktigaste kriteriet för att få jobb hos dem svarade 97 procent "social kompetens".

Begreppet definierades på följande sätt: personen är trevlig, glad och utåtriktad, har lätt för att anpassa sig till rådande organisation, är representativ samt har bra bakgrund. Ganska så vaga attribut förvisso (vad betyder "bra bakgrund", "representativ"?), men ändå något slags beskrivning. Det är annars sällsynt att detta sociala know-how förklaras närmare. Det behövs inte, alla vet vad det betyder – "trevlig" är den som skapar trevnad omkring sig. Inte heller är det förvånande att sådana karaktärsdrag skattas högt av chefer och anställda. Men att uppskattningen av den sociala dugligheten är av gammalt datum betyder inte att begreppsbyggandet

Det enda nya som begreppet "social kompetens" verkligen bidrar med är dess negation. Där det finns kompetens finns det ett mått, och där det finns ett mått finns det någon som inte håller detta.

av densamma är betydelselöst. Tvärtom är det snarare så att när en oskriven regel formuleras hårdnar den ytterligare, hårdnar och blir användbar som verktyg, ja ett tillhugge. Det enda nya som begreppet "social kompetens" verkligen bidrar med är dess negation. Där det finns kompetens finns det ett mått, och där det finns ett mått finns det någon som inte håller detta. Hädanefter kan en människa diskvalificeras som socialt inkompetent.

ATT TALA OM KOMPETENS leder tankarna till något som kan läras in, som en teknik eller en roll. Alltså inte så som man lär sig modersmålet, gradvis och genom att använda det, utan snarare som gymnasiets c-språk, använt i amatörteater. Att då fallera, kuggas, blir en fråga om bristande inlärningsförmåga, snarare än ett resultat av normalitetens utstötning. Det vill säga skuldbördan läggs på den avvikande, den som friktionen tycks utgå från. Det är inte "Vi" som gör fel, det är "Han/Hon" som inte är skicklig nog i att vara som alla vi andra. Vilket är ungefär som att säga "ingen rök utan eld" om orsaken till mobbing.

Socialitet betraktad som en teknik, som alla har ungefär samma chans att lära sig behärska, döljer också de olika förutsättningar som köns-, klass- och kulturell bakgrund innebär. Min gissning är att en sådan sak som könsmaktsordningen i lika hög grad upprätthålls av obehag inför bristande social kompetens som av medvetna maktstrategier och omedvetna strukturer. Det är jobbigt att inte kunna prata och bete sig som vanligt när det dykt upp en katt bland hermelinerna. Därav kanske de svenska chefernas önskan om den anställdes "bra bakgrund".

DET ÄR OCKSÅ OROANDE FÖR FRAMTIDEN ifall det verkligen är så att 97 procent av landets chefer rankar social kompetens högre än sakkunskap och stringens. Illavarslande är också emfasen på anpasslighet. Vem, om inte nykomling, ser bristerna i den invanda ordningen? Vilka, om inte kufarna, kommer med de mest innovativa idéerna? Om de potentiellt friktiva (neologism?) konsekvent sällas ut till förmån för de behagsjuka avstannar kreativiteten och nytänkandet. Vad skulle hända om så skedde inom alla yrken? Uppfinnaren uppfann visserligen hjulet en gång till, men han är ju så mysig. Journalisten vet inte ett skvatt om ämnet han skriver om, men han är ju så käck. Ledamoten för en av Sveriges största banker har som enda merit en gemensam skoltid med ordföranden, samt roliga partytrick (med servetter). Partiledarens trovärdighet baseras på att hon är bra i tiotiosekundersinslag i tv...

NIKLAS SÖDERBERG

Poet

Forts. Ett kallt krig ...

men det sociala priset kan vara nog så högt om man föraktas i den egna bekantskapskretsen.

Tidigare fanns tecken på att Peking ansåg att de folkliga kampanjerna – bojkotter mot japanska produkter och namnunderskrifter till de japanska beskickningarna i Kina – hade gått över styr. Men Li Changchun, ansvarig för den kinesiska propagandan, förklarade för en tid sedan att "nya tankegångar" om att trots "de historiska problemen" försöka förbättra de kinesisk-japanska relationerna inte var officiell policy. Den folkliga nationalismen på internet driver uppenbarligen regeringen framför sig i denna fråga. Att nu Kina har definierats som militärt hot och att den japanska opinionen mobiliseras för att avskaffa det ekonomiska biståndet till landet riskerar att ytterligare reta upp det kinesiska folket. Sannolikt blir det därför allt svårare för den kinesiska regimen att backa ur den uppkomna situationen med ansiktet i behåll. Den japanske historikern Unryu Suganuma varnar för att tvisten om Pinnacle-öarna kan bli gnistan som antänder ett tredje sino-japanskt krig.

USA SPELAR SOM den enda supermakten en viktig säkerhetspolitisk roll också i denna region. Det mest bekymmersamma framtidsscenario vore om amerikanerna överger sitt engagemang i Östasien, kanske på grund av att nu pågående konflikter kräver allt större resurser. Oron för ett maktvakuum skulle kunna underblåsa nationalistiska krafter ytterligare, i synnerhet som regionen också inkluderar de potentiella krutdurkarna Nordkorea och Taiwan. Följden skulle kunna bli en kostsam regional kapprustning. Ansvarsfulla politiska krafter på båda sidor av Japanska sjön behövs för att spänningen mellan Japan och Kina ska lätta. Men med den vind i seglen som nationalismen har i båda länderna är det för närvarande svårt att utgöra en nyanserande kraft. ■

Emotionell jargong med potential

Pigge Werkelin från Gotland förlorde hela sin familj i tsunamikatastrofen i Sydostasien. På plats i kaoset har han hittills, mot alla odds, lyckats arrangera två värdiga begravningar: en för sin fru Ulrika och en för sin son Charlie, 5. Kroppen efter yngste sonen Max, 4, har han i skrivande stund funnit men ännu inte fått kremerad. Själv överlevde han genom att klamra sig fast i ett träd medan vattnet dånade fram. Hans ofattbara öde flimrar förbi i medierna. Läsaren möter honom gång på gång: en lång man med blont hår, blåmärken på höger kind, fläskläpp, tom blick.

Kvällstidningarna har frossat i hans berättelse. *Aftonbladet* förvandlade Pigge Werkelin till sin egen katastrofhjälte och de kommersiella orsakerna till det är illa dolda. Men trots etiska tvivelaktigheter kring publiceringarna så gjorde det lilla reportage-teamet ett slags – medveten eller omedveten – insats för en människa i nöd genom att följa hans kamp på plats i Thailand. Det fanns inte många andra svenskar där som kunde hjälpa, har vi fått veta. Ambasadfolket hade gått hem för dagen på eftermiddagen på annandag jul, och de svenska räddningsinsatserna lyste som bekant med sin frånvaro.

På sin hemsida på internet riktar Pigge Werkelin ett personligt tack till medierna som han menar har varit en enorm hjälp i hans kamp för att få begrava sin hustru och sina två barn. "Tack vare dem är vi där vi är. Tack alla. Det är inte bara i svensk press vi fått hjälp att söka efter barnen med Kneippbyrn-armbanden, utan även i *Sky News*, 3 Thailandskanaler, *Washington Post*, *NOK* i Japan och många fler", skriver han. De enda som kritiserats på hemsidan är de svenska myndigheterna som upprepade gånger demonstrerade en skrämmande brist på emotionell närvaro och normal mänsklig värme.

Det går med andra ord att föreställa sig att denne man – den Drabbade, Offret – fann ett praktiskt och känslomässigt stöd i att få sin situation dokumenterad av en reporter

Aftonbladets förstasida den 15 januari 2005.

och en fotograf från en svensk kvällstidning. Pigge Werkelin kunde självständigt och aktivt använda uppmärksamheten, se möjligheter i den. Han berättade allt för läsaren, som tilläts följa hans färd genom helvetet på jorden, närgånget och detaljerat. Han förmedlade sig. Formulerade sorg och vrede.

Under Pigge Werkelins vistelse i Thailand gick telefonen hemma i huset på Gotland varm. Släktingar försökte parera trycket av samtal från människor som ville visa sin solidaritet. De ringde av omsorg och rörelse, av empati. Många ringde till en människa de inte kände, annat än genom mediernas berättelser.

En person som blir intervjuad i medierna förvandlas i vetenskapliga analyser ofta till en anonym siffra eller en stum representant för någon kategori. Det är förhållandevis ovanligt att forskare intresserar sig för människan bakom tecknen: det aktiva subjektet, aktören. Det förutsätts av någon anledning att medierna ofta drabbar oskyldiga och att de genom sin blotta närvaro automatiskt förvandlar individer till (intervju)offer. Journalisterna själva tar gärna initiativet till detta slags kritik mot det egna skräpet. Den som framför kritiken går visserligen nästan alltid fri eftersom det ofta rör sig om

ord riktade uppifrån och ner, där den allvarligt menande journalisten på morgontidningen utgjuter sig över sin oseriöse kollega på kvällstidningen. Att kvällstidningar ägnar sig åt hänsynslös människoexploatering är en elitjournalistisk sanning som sällan ifrågasätts.

I mitt avhandlingsarbete möter jag människor som lider. De är sjuka, slutkörda, utbrända, med tillhörande sviktande självkänsla. Förutom sjukdomsbilden har de det gemensamt att de alla vid något tillfälle har blivit intervjuade i press (inklusive kvällstidningar), radio eller teve. På frågan om hur de upplevde mötet med journalisterna är svaren överraskande samstämmiga: reportrarna visade respekt och var lyhörda och slutresultatet uppskattades på djupet av de intervjuade. Många säger att de kände sig stärkta av publiceringen, att de slutligen blev bekräftade. Deras personliga och emotionella berättelser i medierna hade också den goda effekten att omgivningens omsorger väcktes. I likhet med Pigge Werkelins fall genererade publiceringarna medmänniskors sanna empati; den som är så förtvivlat viktig i tider av ensamhet, förvirring och sorg.

Där andra tidningar vädjar till föruftat talar *Expressen* och *Aftonbladet* direkt till känslorna, de är dubiösa kungar av retorikens *movere*. Deras skäl till det är inte goda, heller inte onda. Både den som intervjuas av dessa tidningar och de som senare tar del av intervjuerna kan emellertid finna tröst i de känslomättade berättelserna. De erbjuder i detta fall en möjlighet att förvandla enskild sorg till delad sorg. I ett land vars folk är tränade i undvikandets och tystnads ritualer finns ett konkret behov av kvällstidningarnas överdrivna patos. Det finns en potential i den emotionella jargongen, i känslorna den väcker, som går bortom varje vinstintresse.

MIA MARIE LUNDÉN

Radiojournalist och doktorand i etnologi vid Lunds universitet

Finansiering av forskning blir alltmer politiserad

I mitten av januari arrangerade Stockholms universitet med stöd från Sidas konferensen "Structures of Vulnerability – mobilisation and resistance". Under tre dagar utbytte omkring 300 naturvetare, samhällsvetare och humanister idéer om utveckling på ett förvånansvärt kreativt sätt.

Men konferensen avslutades med en paneldebatt som jag fortfarande undrar över. Torgny Holmgren från utrikesdepartementets expertgrupp i utvecklingsfrågor förklarade att Bengt Sæve-Söderbergh genomfört en utredning som visar att forskare och "policymakers" måste kommuni-

cera bättre med varandra. Men ingen av de svenska, inom ämnet utvecklingsstudier välrenommerade, forskare jag samtalade med under konferensen hade blivit kontaktad av Sæve-Söderbergh under utredningsarbetet. Det visar sig att han, när han besökte de svenska universiteten, bara intervjuade rektorerna. Klyftorna kommer nog att bestå...

I panelen ingick Olle Edqvist som representant för SISTER (Swedish Institute in Education and Research). Hans presentation gick ut på att svensk forskning är bäst i världen hur man än mäter. Det framgick tyvärr

inte om svenska forskare blivit bättre på att behandla problem som är specifika för fattigare länder. Det hade ju kunnat vara relevant med tanke på konferensens inriktning. Inte heller tog panelen upp vad som kanske är det allvarligaste problem som svenska forskare står inför i dag – den tilltagande politiseringen av de processer där det bestäms vilken forskning som ska finansieras. Det ligger i utvecklingsforskningens natur att politik spelar in när vi avgör vad som är ett utvecklingsproblem, och helt naturligt att jämlikhet, miljö, tillväxt och demokrati står i centrum för

utvecklingsforskningen. Men det är ett oerhört problem om anslagsgivare som till exempel Sarec, Sidas forskningsråd som var huvudfinansierare för konferensen, på förhand utifrån politiska målsättningar bestämmer åt forskarna vilka metoder och teorier som bör användas vid vetenskapliga projekt. Frågan diskuterades intensivt i korridorerna, men inte i panelen. För vem vågar bita den hand som föder en?

STEN WIDMÄLM

Föreståndare för "Master's Programme in Development Studies", Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Illustration: Claes Jurander

TEMA: PRIVAT OFFENTLIGHET

Gränsen mellan privat och offentligt har kollapsat. Men att vi blottas och blottar oss innebär inte att vi står varandra nära. Ett intimitetstyranni råder. Hederskulturen utgör en motsatt trend. Den vill upprätta ett tyranni över intimiteten och dölja den för insyn.

Sidorna 14–25

Arbetet blir familjärt och familjen ett arbete

ESSÄ/ Offentligt och privat. Har det privata genomsyrat det offentliga så att vi lever i ett intimitetstyranni eller har tvärtom det offentliga invaderat den privata sfären och tagit över familjens funktioner? Dessa motsatta tolkningar av samtiden fångar olika sidor av en process som medför att skiljelinjen mellan privat och offentligt kollapsar. Familj och arbete har blivit ett slags socialpsykologiska laboratorier där vi experimenterar och bygger oss själva under omvärldens insyn.

På 1970-talet kom det ut två viktiga böcker som pekade ut samma offentlighetsproblem men angrep frågan från diametralt motsatta utgångspunkter. I *The Fall of Public Man* är Richard Sennett upptagen av hur det privata livets värden, former för rationalitet och argumentation breder ut sig, tränger in i och infiltrerar det offentliga livet. Rädslan för den moderna offentlighetens operpersonliga och förtingligande krafter, för hur marknaden och byråkratin organiserar formella och operpersonliga mål-medelprocesser, liksom dyrkandet av förutsägbarhet, effektivitet och kalkyler, har pressat fram en motreaktion. Personlig öppenhet och närhet kommer att framstå som absoluta och universella värden, som bör prioriteras såväl i den offentliga diskursen som i praxis. Det innebär att en vinnande argumentation inte kan begränsas till att vara saklig och rationell. Argumentation och praxis måste också symboliskt förankras och artikuleras i deltagarnas personliga integritet och autenticitet. Detta leder till det som Sennett helt genialt kallade för ett *intimitetstyranni* – ett kulturellt tillstånd i vilket till exempel politikernas privatliv framstår som viktigare än deras program och företagsledarnas personlighet blir deras viktigaste professionella tillgång.

I *Den belägrade familjen* framställer Christopher Lasch förhållandet mellan den offentliga och den privata sfären från det andra hållet. För honom är familjen inringad och invaderad av samma mäktiga systemrationalitet, knuten till byråkratin och marknaden, som Sennett är upptagen av. Offentliga och formellt operpersonliga organisationer har tagit över många av familjens funktioner och det intima livet hotas från insidan av instrumentell rationalitet, förhandlingar och kalkyler. Grundförutsättningen för intimitet och autenticitet vittrar bort därför att familjen, enligt Lasch, är i färd med att splittras upp. Denna den sista moderna och möjliga platsen för utformandet av en integrerad och autentisk, mänsklig praxis differentieras och specialiseras. Familjemedlemmarnas liv utformas med rationella ambitioner.

Såväl Sennett som Lasch argumenterar inom en väl utvecklad västerländsk, kritisk tradition. De bekymrar sig för det som den norske socialfilosofen Hans Skjervheim redan i slutet av 1950-talet benämnde det instrumentella misstaget: att hantera personer och relationer som om de vore ting. Kommunikativa processer som baseras på en gemensam förståelse och dialog omformas till en mål-medel-rationalitet och instrumentella misstag kan leda till ett genomgripande förtingligande av sociala processer. Till exempel reduceras ledarskap och auktoritet till kontroll och styrning. I en samhällsformation som genomsyras av informationsteknik blir ofta mening liktydigt med information.

Om vi följer Sennett så har ett nödvändigt försvar mot byråkratins och marknadens instrumentella misstag lett till en ödesdiger förlust av nödvändig formalisering. I offentligheten måste vi kunna umgås med varandra såsom främlingar och umgänget med främlingar kan inte baseras på personliga egenskaper. Vi

Av
Tian
Sørhaug

Socialantropolog
och seniorforskare
vid Senter for
teknologi,
innovasjon og
kultur (Tik)
vid universitetet
i Oslo

Översättning:
Karl-Olov Arnstberg

måste använda oss av regler och egenskaper som är fristående från "det personliga" (Seligman 2003). Tillsammans med främlingar är det därför nödvändigt att vi bär masker och upprätthåller distansen. Det ger inte bara ett ömsesidigt skydd utan gör det också möjligt att skilja på den egna situationen och en mer allmängiltig argumentation och praxis, som kan möta den andres perspektiv. Sennetts tolkning av det moderna dilemma blir därför: om vi skall skydda vår mänskliga sårbarhet mot det instrumentella misstaget, blir det sociala samspelet mycket besvärligt när vi generellt avvisar den sociala interaktionens formella ram.

För Sennett är detta inte en enkelriktad process utan en dialog som pågår. Laschs perspektiv är först och främst en envägsprocess. Rationaliserings- och formaliseringsprocesser skapar irrationalitet och en ovilja att träda in i formella rollspel. Offentliga systemrationaliteter genomtränger och infiltrerar obönhörligt familjens livsvärld. De åter sig in i samhället, in i familjen och också in i oss allesammans, som individer.

I DAG, TRETTIO ÅR senare, verkar Sennett stå sig bättre än Lasch. *The Fall of Public Man* är inte minst som läsoplevelse en betydligt bättre bok med fantastiskt fina och sammankopplade analyser av urbant liv, politik, teater och familjeförhållanden. Sennetts kritiska perspektiv känns också mer aktuellt än Laschs. Närhelst man slår på tv:n försar intimitetstyranniet in i vardagsrummet, antingen det nu handlar om politiska debatter eller dokusåpa.

Via massmedier får vi rent bokstavligt veta massor av saker som vi inte behöver veta – och som många av oss antagligen heller inte önskat att få veta – om personer som på de mest skiftande grunder har blivit offentliga. Utvecklingen har skett i en rasande fart. På 1940-talet undvek en enad amerikansk press att fotografera Franklin D. Roosevelt på ett sätt som visade att han satt i rullstol. I slutet av 1990-talet förefaller det för en norsk statsminister helt riktigt, modigt och kanske till och med taktiskt skickligt att offentligt meddela att fjorton dagars sjukskrivning förorsakades av en lättare depression. I början av 2000-talet fotograferas fotbollsspelaren David Beckham med teleobjektiv när han kliar sig i skrevet, stående på sin balkong. Offentliga personer befinner sig inte längre i offentligheten genom det som är skälet till att de är offentliga, till exempel fotboll och politik. För att spetsa till det: de befinner sig i offentligheten på grund av en mer eller mindre allvarlig sjukdom eller för att de har klåda på ett utsatt ställe.

Dokusåpan leder denna utveckling ännu ett steg vidare. Personer som helt saknar skäl för att vara offentliga blir det i alla fall, som en följd av genomförandet av en privat praxis. I dokusåporna får de sina roller i ett slags socialpsykologiska sammanhang, som ofta pressar dem till att bli mer privata och intima än vad de eller andra inblandade personer hade tänkt sig. Fotbollsspelare och politiker får sina privata förhållanden offentliggjorda i kraft av kompetenser och funktioner som har ett tydligt och reellt offentligt värde. Deltagare i dokusåpor blir å sin sida offentliga i

kraft av att det som de gör är synnerligen privat. Resultatet är att skillnaden mellan det offentliga och det privata kollapsar. Det är det privata, och då först och främst det intima i deras agerande, som skapar värde i det offentliga rummet.

I vårt förhållande till massmedier framstår informalisering och privatisering av den offentliga sfären som ett större problem än formaliseringen och rationaliseringen av det privata. Att det privata infiltrerar det offentliga verkar vara en mer angelägen fråga än att det offentliga invaderar det privata. Emellertid kan det tänkas att detta är två sidor av samma fenomen. Även om Sennett i dag är mer givande att läsa, kan det inte desto mindre vara så att Lasch har väl så rätt. Det privata och det offentliga svämmar båda över och det viktigaste är kanske inte vilken strömning som är starkast, eftersom det kan variera. Det viktigaste är att skillnaden mellan det privata och det offentliga hotar att kollapsa, något som inte minst visar sig genom att det politiska spelet alltmer tar formen av en dokusåpa.

MAN SKA VARA FÖRSIKTIG med att dra slutsatser från relativt idiotiska¹ underhållningsprogram när det gäller kulturella och samhällsreliga processer. Men dokusåpan levererar ändå karikatyrer som tydliggör några av de dilemman som präglar postmodern kultur. En grupp av dessa dilemman handlar om det kommunikativa misstaget (Johannesen 2001). Kommunikativa misstag är ett slags invertering av instrumentella handlingar: ting hanteras som relationer och tingens materiella karaktär försvinner ur sikte.

Denna devalvering av ting är i likhet med förtingligandet delvis en moralisk och politisk reaktion. Det förra århundradets erfarenheter av vanmakt och de övergrepp som förtingligandet förde med sig – det är mer än tillräckligt att nämna Auschwitz – kan leda till att man värjer sig inför konstaterandet att förtingligande är en nödvändig och grundläggande kvalitet i allt socialt samspel. Långt viktigare är emellertid att vi lever i ett samhälle där snart sagt allt förefaller kunna inordnas under begreppet kommunikation. En ekonomisk situation har utvecklats i vilken kommunikation framstår som värdeskapande. Med ett förenklat marxistiskt språkbruk kan vi säga att den moderna och fordristiska industriella kapitalism som hade sin glansperiod mellan 1950 och 1975 omvandlade tingen till fetisch. Kapital framstod som ting som var värdeskapande. Äganderätten till kapital gav rätt inte bara till avkastning utan gav också de professionella ledarna rätt att utöva makt. Detta skapade en världsbild i vilken tingens betydelse övervärderades och relationer undervärderades. Relationerna föll i tingens "fantastiska skugga" (Marx 1997). I dagens postfordristiska ekonomi är situationen den motsatta, det är relationer som fetischas och tingen faller i relationernas skugga.

I servicesektorn är många produkter immateriella och det är ofta svårt att skilja mellan produktionen av ting (industri) och produktionen av relationer (tjänsteproduktion). Såväl produktionsprocess som produkt kan bestå av relationer. Exempelvis har underhållning blivit en jätteindustri. För en mängd varor är varans identitet, det vill säga varumärket, det som skapar störst värde. När kunskap är kapital uppfattas immateriella förhållanden och relationer som värdeskapande och produktionen går inte att skilja från kommunikation. I många produktionsprocesser är det just informationen som fungerar integrerande, inte produktion och konsumtion av energi. Många arbetsprocesser kan därför i princip frigöras från tid och plats – från fabriken och från kontoret. Utvecklandet av en stor, globaliserad och it-organiserad finanssektor med starka, institutionellt förankrade investerare och nya slag av professionella ägare pressar fram en särskild företagsekonomisk rationalitet: när företag värderas, så är förväntningarna det primära värdet. Förväntningar är helt enkelt detsamma som värden. Ett tydligt drag i denna ekonomi är framväxten av ett persongalleri som producerar just dessa förväntningar – kända namn. I postmoderna tider lever vi alla i återskenet från ett panteon av kändisar och celebriteter. Dessa de kända personernas Olympus består av en intimiserad offentlighet, som friktionsfritt korsar alla slags gränser mellan det privata och det offentliga. Här finner vi bakgrunden till vår tids dyrkan av ledare. Ledare måste ha kända namn för att kunna fungera i det företagsklimat som bygger på förväntningar. Ledarnas namn kan bli väldigt stora och, bokstavligen talat, skapa helt fantastiska värden.

Detta är några av de drag som kännetecknar en ekonomi som i väsentliga drag kretsar kring kommunikation och framväxten av självständiga symbolprocesser. Sådana processer skapas i många

Säg hej till politiken! Statsministern får besök av barnprogramledaren Grynet.

Foto: Anna Lundkvist/SVT

former, men de har det gemensamt att tecknen framstår som sin egen mening och referens. Symbolerna får karaktären av pengar och pengar är som bekant såväl tecken på värde som ett värde i sig. Denna semantiska autonomi skapar grunden för en konstruktivistisk världsbild med möjligheter till kommunikativa misstag i stor skala.

MÅNGA OBSERVATÖRER av postmodernt arbetsliv hävdar att de höjda kraven på kvalitativ och kvantitativ flexibilitet leder till att arbetslivet förlorar sina rutiner och deformeras. Förutsägbarheten reduceras och informella processers betydelse ökar (Misztal 2000). Detta är en grov förenkling, antagligen mera ett uttryck för en hegemonisk förståelse, den "nya" ekonomins dominerande ideologi, än förtrogenhet med arbetslivets praktiska och reella komplexitet. Inte desto mindre skall jag utveckla resonemanget kring denna hegemoniska förståelse, dels därför att den refererar till en empirisk realitet, dels som ett försök att säga något om framtiden.

Sociologisk rollteori är på många sätt ett av industrisamhällets käraste barn. Teorin speglar en samhällsform som gör tydlig skillnad mellan familjen och arbetet. I arbetet fungerar man specialiserat och följer mer eller mindre standardiserade och rutiniserade beteendesspecifikationer. I familjen fungerar man som en total person. Arbetets offentliga sfär är rationell och intressestyrd, medan familjens privat- och intimsfär styrs av kärleken och begären. Genom arbetet får man ekonomisk ersättning, gemenskap och erkännande; i familjen får man mat, omsorg och bekräftelse. Detta är naturligtvis en kulturell stereotyp som inte särskilt framhåller att också familjen alltid kommer att bestå av en någorlunda rationaliserad arbetsgemenskap (hushållet) och att arbetet nödvändigtvis också är en arena för såväl begär som bekräftelse. Men likafullt är denna stereotyp mäktig. Konsekvensen har bland annat artikulats genom å ena sidan sträng tidskontroll (stämpel-

¹ Idiotisk används här (också) i sin ursprungliga grekiska betydelse av en opolitisk person.

uret) och detaljerade arbetsbeskrivningar och å andra sidan husmödrar som ägnar sig åt hemmet och familjen på heltid. Jobbet handlar om mötet mellan specialiserade, arbetande människor och maskiner, mellan roller och ting. Hemmet handlar om mötet mellan hela och icke specialiserade människor. Hushållsarbete och industriarbete konstituerar varandra, utgör en ömsesidig avhängighet, samtidigt som de är isolerade sfärer med separata känsleregister och rationaliteter.

Det postmoderna industrisamhället förefaller vara i färd med att avveckla denna åtskillnad och därmed också förändra sfärens ömsesidiga beroende. Postmodernt arbete är på väg mot en total och odifferentierad karaktär som kan påminna om familjens samspelsformer. Det nya arbetets omfattande krav på sammansatta och flexibla färdigheter förutsätter att den anställde bidrar mera med "sig själv". Den industriella ekonomins produktiva möte mellan roller och ting har i stor utsträckning blivit ersatt med "kommunikationsekonomin" informerande möten mellan personer. Kravet på kommunikativ kompetens växer och relationer skall utvecklas. Kundernas eller brukarnas subjektiva upplevelse av företagets varumärken och framtoning utgör en väsentlig del av kapacitetsvärdet. Producenter och säljare måste göra sig omtyckta därför att de själva och relationen till dem utgör en viktig del av produkten. Arbetet har fått ett tydligt emotionellt värde.

Denna totalisering och intimisering förstärks i en kunskapsökonomi. Kunskap är i flera avseenden en produktionsfaktor som för med sig närhet och öppenhet, och den har en tendens att underminera formella positioner. Det bästa argumentet skall gälla, inte varifrån i en hierarki det kommer. Materiellt och finansiellt kapital kanske bäst kan förvaltas av ledningen, men kunskap används ändå mest effektivt på en operativ nivå (Misztal 2000).

Den kunskapsintensiva arbetsgemenskapens informella och personliga sidor understöds av informationstekniken. E-post är ett informellt medium som ännu inte har utvecklat särskilt avancerade etikettsregler och hövlighetsfraser. Man skriver (egentligen "säger") hej till högt uppsatta personer som man aldrig mött. Internetkommunikation gör relationerna horisontella; vi befinner oss online med varandra. Nätverk infiltrerar hierarkiska strukturer, korsar gränser och bryter ner nivåer. Nätverk har inte in- och utsidor utan är mönster av möten och transaktioner. Detta skapar oförutsägbara värden med "få regler för hur man vinner respektive förlorar" (Castells 2001). I någon mån kan dock denna ökning av den formella oförutsägbarheten kompenseras.

Ledare och vänner kan bygga upp en personligt organiserad förutsägbarhet. Ledarskap blir på många sätt ett personligt substitut för struktur. Mycket av det senaste decenniets fokusering på ledning och ledare hänger samman med att etablerade institutioner och regelverk inte klarar av att möta de ökade krav som ekonomi och arbetsliv skapar. Den intensifierade betydelsen av kunskap som produktionsfaktor och kapital ändrar betingelserna för ledarskapets styrmekanismer. Ledarskap handlar inte längre så mycket om att styra som att ange riktningen. Arbetsuppgifternas totala, odifferentierade och relationella karaktär ändrar själva grunden för ledarnas auktoritet. De är helt beroende av medarbetare som vill sköta sitt arbete efter eget huvud. Ledare kan heller inte ge instruktioner på ett enkelt och precist sätt, därför att den bästa lösningen ofta måste väljas på den operativa nivån. Detta gör ledare beroende av att underordnade på egen hand hittar och väljer de bästa lösningarna.

Under sådana omständigheter blir det viktigt för ledare att stimulera och motivera sina underordnade till att "ge järnet". Ett av det moderna ledarskapets viktigaste hjälpmedel ligger därför i att förvalta och fördela erkännanden. Underordnade måste få veta att de gör ett bra jobb. Mycket tyder på att postmoderna ledarskap har "djupare", eller i varje fall mer totala, ambitioner än som behövdes i det moderna arbetslivet. Det handlar om att förvalta och fördela bekräftelse. Underordnade – eller medarbetare – måste få veta att de är bra. Ser man på teorier om ledarskapet bekräftar detta perspektiv. Alltsedan slutet av 1970-talet har teorier om ledarskap i stor utsträckning siktat in sig på karismatiska varianter (Sørhaug 2004).

MYCKET TYDER PÅ att vänskap – horisontala, personliga relationer – får en allt större betydelse i arbetslivet.² Hierarkisk organisation försvinner inte, men individen blir helt beroende av att ha nätverk för att överleva i och med hierarkierna. Det moderna

samhället med sin byråkrati och marknad försvagade släktskapsinstitutionen. I den postmoderna situationen växer vänskap fram som en personlig institution, som kan bära upp en mängd av de funktioner som släktskap en gång hade.³ Till exempel skapar nätverksorganisationer ett ekonomiskt grundat behov av vänskap. Det kan indirekt, men inte desto mindre ganska tydligt, avläsas i den efter hand rätt omfattande samhällsvetenskapliga litteratur som tar upp frågan om risk och tillit i den postmoderna västvärlden.

Behovet av att kompensera formell oförutsägbarhet med personlig förutsägbarhet via ledarskap och vänskap leder mot ett privatiserat, ja till och med erotiserat arbetsliv. Det blir svårt, kanske omöjligt, att skilja mellan ledare som leder och ledare som förför. De senare bearbetar sina medarbetares längtan och begär för att väcka deras lust – en teknik som i managementlitteraturen ofta kallas empowerment. På så sätt kan allt som en ledare gör bli relevant, utom just detta, att skilja mellan det privata och det offentliga. Detsamma gäller vänskap i ekonomiska sammanhang. Moderna vänskapsformer är privata till sin karaktär och idealen ligger nära kärlekens ideal. Vänskapen bygger på närhet och öppenhet och varken distans eller masker accepteras. Vänskap skall i princip vara en icke-instrumentell relationsform.⁴ Postmodern ekonomisk organisation skapar instrumentell vänskap genom sina former av lojalitet och allianser. Allt detta förstärker betydelsen av privata relationer i det offentliga, vilket bidrar till en förvirring kring vad som är privat och vad som är offentligt.

När arbetet frigörs från tid och plats ökar det informationsbaserade arbetet denna förvirring. Det blir fritt fram för jobben att invadera hemmet och tvärtom, för hemmen att invadera jobben. Om båda parter i ett äktenskap arbetar kan detta leda till att de tar med sig arbetsplatsens förhandlingsprinciper hem. Också att arbeta hemma medför ständiga avbrott på grund av familjens krav på mat, omsorg och kärlek. Föräldrarna kan hamna på direkt kollisionkurs med avseende på vem som ska ta hand om barnen, vem som ska laga middag och vem som ska få lov att sitta framför datorn. Arbete och kärlek går på så sätt i närmkamp med varandra utan att ha det skydd som ligger i att befinna sig på skilda arenor, med deras olika uppgifter, rationaliteter och personal. Vår tids omdiskuterade tidsnöd kanske i första hand handlar om konkurrens mellan arbete och kärlek?

Kärlekens och arbetets grundförutsättningar har tidigare sett olika ut. Sättet att mäta dem har inte varit detsamma. Makar har varit skyldiga att värna om och bevara familj och barn på ett annat sätt än de behövde göra med sina arbetskamrater. Är den distinktionen på väg att vittra bort?

Tjänster som könen tidigare kunde ta för givet att erhålla från varandra har i vår tid blivit föremål för kontinuerliga förhandlingar. Vi har lärt oss att definiera hemsysslor i termer av arbetsdelning och logistik. Kärlekens uttryck framstår inte längre som odifferentierade, spontana och grundade i sig själva utan tvärtom som arbetsuppgifter på vilka ett rationellt perspektiv kan tillämpas. Det maximala och absoluta får obönhörligt ge vika för det optimala och det möjliga. Familjens praxis har blivit föremål för en instrumentell reflexivitet, som kan omvandla kärlek till intresse och äktenskapet från pakt till kontrakt.

Omvänt kan vi tänka oss att arbetets intressegrund styrs i en mer känslomässig riktning och kommer att påminna om kärlek. Relationen mellan anställda och företag kommer visserligen också i framtiden att bygga på ett tydligt kontrakt, men personlig lojalitet gentemot ledare och personliga allianser med kollegor (produktiv vänskap organiserad som nätverk) kommer mer att ta formen av pakter än av kontrakt. Detta är detsamma som en förändring av kärlekens fenomenologi. Den postmoderna kärlekens subjektiva fundament omvandlas från att utgöra en gestalt till att anta karaktären av konstruktion.

Den moderna västerländska familjen var ett flexibelt, institutionellt arrangemang som baserades på ett urval av stabiliserande nödvändigheter, det vill säga på ett antal förutsättningar som inte föreföll vara tillgängliga för förhandlingar och social konstruktion. Dessa förutsättningar hade en absolut karaktär och därför måste de tas för givna. Den ömsesidiga upplevelsen av kärlek kunde varken väljas, planläggas eller förhandlas fram.⁵

Postmodern kärlek däremot är en konstruerad gestalt, en paradox som är på väg att ta formen av ett dilemma eller kanske enbart en valmöjlighet. Exempelvis kan bioteknik i en nära framtid göra också biologiskt arv till en fråga om förhandling och konstruk-

2 Vänskap har alltid varit viktig men bör inte blandas samman med solidaritet. Vänskapen är dyadisk: du är min vän. Solidaritet däremot är förankrad i grupper. I postmoderna ekonomiska formationer förefaller villkoren för solidaritet ha försvagats, medan villkoren för vänskap har stärkts.

3 Vänskap kan förstås som ett självkonstruerat släktskap (Ray Pahl, *On Friendship*, 2000).

4 I praktiken hade också moderna vänskapsformer viktiga instrumentella drag. På det sättet kan man säga att postmodernismen är ärligare. Det blir inte lika mycket dubbelmoral när det inte finns lika mycket moral.

5 Detta ser vi tydligt i kontrasten till arbetet. Karriärer skall vara avsiktliga planlagda på ett sätt som kärleken inte skall vara.

tion. Om barn blir resultatet av genetisk design kommer det att påverka inte bara vår uppfattning av kärlekens väsen utan också den betydelse vi lägger in i begrepp som autenticitet, integritet och intimitet. Det är skillnad mellan att säga till sitt barn: "Vi är så glada över att du blev den du blev" och att säga "Vi är så glada för att vi fick den här designen på dig".

Förskjutningen från gestalt till konstruktion och från arv till design har starkt gensvar i ett postmodernt arbetsliv där värden för många skapas genom social konstruktion av förväntningar, det vill säga genom kommunikation och design. Här blir dokusåpan något mer än enbart en metafor för postmodernismens villkor. Den blir en diagnos. Såväl familj som arbete antar karaktären av socialpsykologiska laboratorier där vi bygger in oss själva. Vi gör experiment med både andra och oss själva. I dessa experiment är den skiljelinje Sennett och Lasch ville dra mellan det privata och det offentliga snart inte längre begriplig. I varje fall finns det inte längre särskilt mycket kraft att sätta bakom upprätthållandet av en sådan distinktion. ■

Litteratur:

- Castells, Manuel, *Informationsåldern*, övers. Gunnar Sandin, 2001 (1996)
 Johannesen, Georg, "Hans Skjervheim og det kommunikative mistaket", i *Agora*, nr 4 2001
 Lasch, Christopher, *Den belägrade familjen*, övers. Susanne Kihlgren, 1983 (1977)
 Marx, Karl, *Kapitalet*, övers. Ivan Bohman, 1997
 Misztal, Barbara A., *Informality. Social Theory and Contemporary Practice*, 2000
 Pahl, Ray, *On Friendship*, 2000
 Seligmann, Adam B., *Modernity's Wager. Authority, the Self, and Transcendence*, 2003
 Sennett, Richard, *The Fall of Public Man*, 1974
 Skjervheim, Hans, *Deltakar og tilskodar og andre essays*, 1976
 Sørhaug, Tian, *Fornuftens fantasier. Antropologiske essays om moderne livsformer*, 1996
 Sørhaug, Tian, *Managementlitet og autoritetens forvandling. Ledelse i en kunnskapsøkonomi*, 2004

Att säga du var ett uttryck för svenskarnas nationalism

ESSÄ/ Du-reformens dubbelhet. Genom att säga du ville vi visa att Sverige var det mest jämlika och moderna landet. Övertygelsen om att Sverige var en förebild för världen gjorde svenskarna till ett av de mest nationalistiska folken i Europa, fastän nationalismen maskerades som modernitet. I dag är tron på Sverige som föregångsland borta. Kvar finns en informalitet som lika gärna kan betyda likgiltighet.

Den finlandssvenska författaren Marianne Alopæus kom till Sverige första gången 1946 och bodde i Stockholm under drygt ett decennium, för att sedan fortsätta till andra länder och återkomma till Sverige i början av sjuttio-talet. I en debattbok med titeln *Drabbad av Sverige* förundrades hon över att svenskarna så hämningslöst börjat dua varandra. Hon begrep inte hur vi kunde undvika att blanda ihop alla Bengt, Brita, Hans och Margareta. När hon sa Ni till en ung flicka blev hon tillrättavisad. Ni betydde distans fick hon veta, vilket inte gjorde henne så värst mycket klokare, eftersom hon inte förstod vad det var för fel med att hålla lite avstånd till människor som hon aldrig hade träffat förr och antagligen heller aldrig skulle träffa igen. Marianne Alopæus skrev att ett intimitetstyranne hade drabbat Sverige. Begreppet hade hon förmodligen plockat upp från den amerikanske sociologen Richard Sennett – se Tian Sørhaugs artikel.

Tyranni eller befrielse, uppenbart var att någon form av revolution hade drabbat Sverige, detta stelbenta och formalistiska land med sina komplicerade tilltalsregler. I Sverige före du-reformen var det helt enkelt svårt för obekanta att samtala med

Av
Karl-Olov
Arnstberg

Etnolog
och forskare
vid Stockholms
universitet

varandra. Helst skulle man vara presenterade innan direkt tilltal var korrekt. Eva Mårtensson anger i antologin *Hej, det är från försäkringskassan* (1988) inte mindre än elva möjliga sätt att på svenska ställa frågan *What do you want?* utan att använda vare sig du eller ni: "Vad får det lov att vara", "Vad behagas", "Vad skulle det vara för något" etcetera.

Den franske sociologen Jean Baudrillard följer samma moraliska spår som Marianne Alopæus. Han gillar inte vändningen från det offentliga till det privata, därför att den privata människan är banal. Hon arbetar, sover, super och äter. Hon har samlag, sömnproblem och dålig mage. Hon är det som Trygve Lies tjugoåriga dotter Guri svarade journalisterna när Lie blivit utnämnd till FN:s generalsekreterare. Guri var inte det minsta imponerad utan ryckte på axlarna och meddelade världspresen: "Far? Han är en ganska vanlig karl – kanske lite fet."

Intimiseringen berövar människan den storslagenhetens aura som hör samman med den offentliga rollen. Baudrillard kallar detta ironiskt för en radikal demokrati och syftar därvid också på den uppmärksamhet som medier, i synnerhet dokusåporna, ägnar individer som inte uppvisar några som helst meriter.

Zygmunt Bauman tror sig till och med

veta när medierna började bejaka och exploatera denna privatisering. I *Det individualiserade samhället* skriver han att en viss Vivianne en onsdagskväll i oktober 1983 förklarade inför miljoner tv-tittare att hennes man Michel led av för tidig sädesuttömning och att hon, inte oväntat, aldrig hade upplevt någon njutning i deras sexuella förhållande. Efter den händelsen har otaliga pratshower blivit det viktiga fönster som all världens tv-stationer öppnar mot den mänskliga världen.

FÖRSTA GÅNGEN JAG träffar Pegge är i Tensta bibliotek, dit han anländer tillsammans med fyra kompisar för att låta sig intervjuas av mig. Ingen av dem har svenskt ursprung. Två är svarta med rastafrysyrer. De går runt och skakar hand med alla som finns i rummet. De talar ordentligt om vad de heter. Inget buller, inget flin men heller ingen blygsel. I detta gäng av unga förortsskrigare odlas ett gott uppförande. Pegge med hov är kändisar, de har investerat i fläsklappar och blåmärken – värre skador onämnda – för att erövra positionen som ett av stadens mest respekterade (läs "vilda och farliga") tonårsgäng.

När krigare möts i andra syften än att slåss måste de iakttä försiktighet och bemöda sig om att inte av misstag förolämpa varandra och därigenom släppa lös ett våld

som de inte kan kontrollera. I grunden demonstrerar Pegge och hans gäng samma slags kompetens som medeltidens feodala krigsherrar utvecklade. Eftersom blodshämnd tillämpades måste aggressioner hållas hårt tyglade och de övertydliga hedersbetygelserna syftade just till att undvika konflikter. Missförstånd kunde utlösa våld, som i sin tur utlöste motvåld. När vi i dag talar om ridderligt eller chevalereskt uppförande refererar dessa begrepp tillbaka till Europas medeltida riddare, som ägnade mycket energi åt att hedra varandra och sina herrar.

Följer vi den amerikanske 1800-tals-tänkaren Thorstein Veblen fanns det inom den feodala överklassen under medeltiden två sätt att markera heder på. Det ena var ordnar och titlar. De som hade tid att avsätta för att delta i det politiska maktspelet belönades med titlar som påvisade deras sociala ställning. På elitnivå var dessa ett direkt uttryck för relationen mellan kungen och betydande landägare. För det andra odlades chevalereska manér och det slag av kompetenser som inte var nödvändiga för den fysiska överlevnaden, exempelvis att kunna hantera ett musikinstrument och att behärska klassiska språk. En livsstil utformades i vilken själva poängen var att den inte var åtkomlig för det arbetande folket, som oavsett andra hinder helt enkelt inte hade tid att skaffa sig den. Den ridderliga livsstilen inte bara fick utan skulle vara tidsödande. Att inte behöva arbeta för sitt uppehälle blev under medeltiden ett kriterium på social överlägsenhet. Med jakter och tornerspel visade feodaltherrarna att de hade tiden och resurserna för att delta i fredliga former av krigiskt beteende. Så småningom kom stamtavlor och vapensköldar att ersätta tornerspelen som viktiga bevis på att man tillhörde de utvalda. Med skapandet av nationalstaten blev denna förskjutning inte minst angelägen för kronan. Medlemmar av hovet blev givetvis experter på ett höviskt beteende. Anor blev ett viktigt sätt att konkurrera med varandra; stamtavlor utgjorde inte samma hot som rustade riddare.

I Sverige hade kung och adel haft makten under åtminstone fem hundra år när det under 1700-talet började växa fram en ny statsbärande klass. Kanslist, jurister och officerare, blivande byråchefer, generaldirektörer, professorer och landshövdingar utexaminerades från universiteten, och efter hand kom de mer framstående bland dem både att adlas och att mer eller mindre kopiera den klassiska, adliga livsstilen med titelraseri, höviska manér och släktdyrkan. Skälet var givetvis att man inte nådde samhällets toppskikt genom kompetens utan genom börd. Men ett frö var sät. I denna förändringsprocess intog handelsmännen till en början en oklar mellanställning. De var entreprenörer, och den uppenbara fliten sänkte deras prestige inom en samhällsklass där det lättjefulla livet åtminstone som symbol var en dygd. I gengäld skapade de rikedomar som många gånger överglänste adelns.

Med tvåkammarriksdagen 1865 togs det första långa steget i den process som förvandlade det politiska uppdraget från ett kall för en utvald aristokratisk elit till ett

Säg du till politiken! Bror Rexed blev inte mindre generaldirektör för att han sade du till sina medarbetare.

Foto: Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild

yrke. Efter det att Sven Hedin adlats, så sent som 1902, var det slut med också detta slags bekräftelse på att tillhöra de utvalda. Det tog betydligt längre tid att bli av med ordenssystemet, det skrotades inte förrän 1974. Frånsett att svenska kungahuset tillåts dela ut ett par stilig ordnar internt kan sådana bara ges till utländska medborgare och statslösa som gjort stora insatser för Sverige.

De historiska rötterna är emellertid inte helt bortrensade. Fortfarande ägnar sig marknadens aktörer åt att erövra adels territorier. Många av de mest framgångsrika direktörerna äger som bekant gods och stora gårdar och ägnar sig åt jakt. I just jakten återupprättas de hedersbetygelser som ordensväsendet tidigare distribuerade. I exempelvis Hans Majestät Konungens jaktklubb återfinns ett begränsat antal medlemmar ur samhällets högsta skikt. Medlemmarna får ett särskilt märke att bära i hatten vid högviltsjakt och i kepsen vid fågeljakt. Det består av kungens chiffer på grönt tyg i en krans av hjorthår. Som etnologen Angela Rundqvist konstaterar kopplas jakt och makt på så sätt samman (2004).

BROR REXED GENOMFÖRDE allmän titelbortläggning 1967 på Socialstyrelsen ("Durex-reformen"). Det är emellertid knappast riktigt att se honom som stamfader till det nya tilltalet. Snarare var det så att han följde i kölvattnet. Det gjorde också Olof Palme när han som nybakad statsminister markerade att han föredrog du framför andra tilltal.

Genombrottet skedde inte i maktens korridorer utan på bensusmackarna. De svenskar som skaffade bil under femtio-

och sextioalet formade ett nytt slags brödraskap som bekräftades genom att alla, också personalen, sa du till varandra. Det handlade alltså inte om någon övergång från ni till du, utan om en direkt antites till det medeltida idealet: att slippa krångel och tidsspillan. De som hade bil rörde sig i en snabb och effektiv värld. För mycket artighet var helt enkelt i vägen.

Många tror att engelskans dominans också inverkade, men språkligt sett stämmer detta inte. *You* betyder snarare ni än du, vilket markeras med den artiga svansen *sir, mister, ma'am* etcetera. I äldre engelska heter du som bekant *thou*, vilket gör att man hellre kan säga att engelskan genomgått en ni-reform. Faktiskt hade också Sverige ett försök till ni-reform redan i mitten av 1800-talet, men den lyckades aldrig.

FÖR NÅGRA DECENNIER SEDAN återkom ni som tilltal bland unga människor, förmodligen sedan dessa hade lärt sig artigt tilltal i Tyskland och Frankrike. De hade svårt att förstå varför många äldre människor irriterade sig över att bli tilltalade med ni, eftersom de inte hade klart för sig att ni:et längre tillbaka främst markerade ojämlikhet, såväl uppåt som nedåt. Det var antagligen mot den bakgrunden IMU-Testologen i mitten av nittioalet frågade ett urval om ett tusen personer vilket tilltalsord de föredrog i broschyrer, blanketter och brev från skatteförvaltningen. 60 procent ville ha du, för 25 procent spelade det ingen roll. Ni föredrogs av 15 procent. Det var en liten tillbakagång i duandet från tidigare undersökningar 1974 och 1993. Var det möjligen så att ni:et vann terräng? 1998 riktade faktiskt miljöpartisten Gudrun Lindvall en motion till riksdagen om att

du-reformen skulle återupprättas. Hon angav inte hur det skulle gå till, utan nöjde sig med att påpeka att riksdagsmännen borde föregå med gott exempel och undvika att nia folk, åtminstone i riksdagshuset. Kravet fördes också fram i ett betänkande från konstitutionsutskottet rörande riksdagens arbetsformer. Om riksdagsmännen rustade upp sitt "duande" vet jag inte, men det kan vara värt att notera att den skattemyndighet som häromåret satte press på Gudrun Schyman genomgående använde tilltalsordet ni i sin brevväxling.

Oavsett om man gillar du-reformen eller inte kan man fråga sig av vilket skäl den fick ett så starkt och snabbt genomslag. En näraliggande förklaring är att folk upptäckte att de inte behövde dessa titlar och tilltalsritualer, att dessa bara var besvärliga. Du-reformen var kanske en förändring av samma slag som när bröderna McDonald i slutet av fyrtioalet tröttnade på sin egen drive-inrestaurang. Som Erich Schlosser skriver i *Snabbmatslandet* (2002) var de trötta på att jaga personal, trötta på att köpa nya bestick, nytt porslin och nya glas som tonåringarna slog sönder. De var över huvud taget trötta på tonåringar. 1948 avskedade de hela sin personal och byggde upp en restaurang där de gjorde sig av med allt som måste ätas med bestick. Glas och porslin ersattes med påsar, pappmuggar och papptallrikar. Alla hamburgare såldes med samma tillbehör och McDonaldbrodererna erbjöd inga alternativ. De anställde inte unga flickor som personal, därför att då kom också de tonårsskillar de inte längre ville ha som kunder. I stället infann sig familjerna och de mindre barnen. Sedan kom tonåringarna också – allihop kom och vi vet ju hur det gick. Måltiden som rationell utfodring, utan konstfärdighet, utan bordsskick och utan några andra ceremonier än de sedvanliga kommersiella trick-en, fortsätter att göra sitt segertåg över världen. Snabbmat är lika ointressant, självklart och alldagligt som att borsta tänderna, om också inte resultatet är lika uppbyggligt.

Var det på ungefär samma sätt med det svenska tilltalet, att det visade sig fungera utmärkt väl att bara sluta? Samhället rasade inte samman och det hände heller ingenting annat farligt. Tvärtom blev livet mycket lättare. Du-reformen kanske rent av handlade om ett steg framåt för demokratin? Sverige var ju sedan lång tid inte borgerligt utan socialdemokratiskt och jämlikhet hade seglat upp som ett av de viktigaste politiska målen. Du-reformen passade onekligen som hand i handske i ett Sverige där många verkligen trodde vi var på väg mot den hägrande klasslösheten.

Det mest problematiska med detta synsätt är att titlarna egentligen inte sade så mycket om samhällssystemet utan mera om individens position i samhällssystemet. Med avseende på samhällsstrukturen skedde inga egentliga förändringar som kan kopplas till du-reformen. Generaldirektör Rexed blev inte mindre generaldirektör bara för att han blev du med sina medarbetare. Det jämlika tilltalet naggade inte hans maktbefogenheter i kanten. I den meningen är du-reformen inte någon förbättring av demokratin eller jämlikheten

utan snarare – om man håller fast vid detta perspektiv – utvecklandet av ett slags dubbelmoral, en överenskommelse mellan de införstådda om att du och jag visserligen tillhör skilda samhällsskikt, men det behöver vi ju inte låtsas om.

Det fanns, som jag minns det från det tidiga sjuttioalets fester, ett nytt slag av öppenhet och intimitet i unga akademiska kretsar. Så här i efterhand ter den sig emellertid inte som just mer än ett nytt slag av maskering och skydd för den egna personen. Den som misstog jargongen för verklig öppenhet och trodde sig kunna tala förtroligt om sitt eget liv, märkte snabbt att toleransen och intresset var begränsat. Öppenheten och det lätta handlaget med svåra frågor var främst en social teknik, som den som ville vara med i gänget hade glädje av att behärska. För egen del minns jag att min första professor vid Stockholms universitet tilltalade mig med "kandidaten". Hans tjugo år yngre docent använde tilltal som "hörru min gubbe lilla".

Som så mycket annat fick den nya intimiteten först fäste i de större städerna. Stadsbor möter många människor i sitt dagliga värv och kastas från den ena sociala rollen till den andra. Det gemensamma tilltalsordet du, kombinerat med ett informellt och trevligt sätt, gav många fördelar till dem som behärskade det. Man kan säga att informalismen handlade om ett byte från ett slags skyddande förklädnad till en annan. Det rituella beteende och de titlar som i ett tidigare samhälle avsåg att fungera som en kokong kring den individuella sårbarheten, ersattes med öppenheten och intimiteten som ett nytt slag av kokong, ett nytt slags skådespel.

I EN INTRESSANT uppsats med titeln "Från byråkrat till samhällsingenjör" (i *Hej, det är från försäkringskassan*) ställer Svante Nordin frågan om informalismen speglar en förändring i relationen mellan statens företrädare och folket. Han konstaterar att i ett förgånget Sverige var det i synnerhet diplomater, militärer, präster och jurister som odlade en formell stil. Diplomater gjorde det därför att missuppfattningar och avvikelser från protokollet kunde få ödesdigra konsekvenser i det internationella samspillet. För militärer handlar det om disciplin och standardiserat uppträdande för att motivera orderlydnad. Präster är formella därför att de har ansvaret för livets olika ritualer och jurister därför att de är uttolkare av lagen, som i sig består av en samling formler där språkets exakthet är av avgörande betydelse.

Nordin kopplar denna formalism till ett samhälle där ämbetsmännen företrädde samhället som ett system av rättigheter och skyldigheter. Gränsen mellan det offentliga och det privata är därför mycket skarp. Statens uppgift är att se till att lagarna efterföljs, men i övrigt absolut inte lägga sig i medborgarnas privata liv. Filosoferna Hegels och Boströms ideal, en korrekt stat, representerades av den korrekta ämbetsmannen.

Den stat som växer fram med socialdemokratin och den omskrivna sociala ingenjörskonsten är av ett helt annat slag. Staten axlar ett ansvar för medborgarnas

liv och har därmed inte bara rätt utan också skyldighet att både planera och ingripa. Till exempel skriver Gunnar Myrdal redan i början av 30-talet om vikten av att lära människor att bo praktiskt och sköta sig. Han drar sig inte för att hävda att medborgarna måste vänjas vid att borsta tänderna och äta tomater. Folket måste helt enkelt moderniseras, detta var en utbredd föreställning inom den socialdemokratiska eliten. I den bostadssociala utredningens slutbetänkande från 1947 kan man till exempel hitta följande kraftfulla markering: "I gamla bostäder bo i stor utsträckning gamla människor, som ha inrotade bostadsvanor och äro obenägna för förändringar. Svårigheter av psykologisk art måste därför bli förenade med saneringsverksamheten och ägnas särskild uppmärksamhet. Samtidigt med att de ekonomiska förutsättningarna för att höja bostadsstandarden ökas, måste insikten om betydelsen av goda bostäder för fysisk och psykisk hälsa, för trevnad och trivsel, bli mera allmänt utbredd."

Inte minst syntes detta långt gående ansvarstagande i politiken. På 1950-talet, innan politikersysslan professionaliserades och blev ett yrke, var omkring en kvarts miljon av Sveriges medborgare engagerade i politiska uppdrag. Ungefär en fjärdedel av Sveriges befolkning var också anslutna till något politiskt parti. Som Anders Isaksson konstaterat var partierna genuina folkrörelser. De samlade ett representativt tvärsnitt av Sveriges befolkning (2002).

I detta Folkrörelsesverige blev Ämbetsveriges titulatur efter hand orimlig. Gränsen mellan stat och medborgare blev allt luddigare, eftersom det så uppenbart fanns en gemensam vision om ett annat Sverige. Det var inte bara så att medborgarna engagerade sig i politiska frågor, utan framträdde också en engagerad och folkligt orienterad överhet. Det fanns ett odiskutabelt gemensamt uppdrag som bestod i att värna om folkhälsa, rättvisa och välbefinnande, verka för kvinnofrigörelse, dagis, gymnasieskola åt alla barn, miljö och mycket annat.

Detta åtagande krävde en ny och stor insats. Under 1970-talet svällde som bekant den offentliga sektorn. Den hade till uppgift att reparera alla de skador som kapitalismen och marknadssamhället sades ha åstadkommit. Den privata sektorn kom att stå för det onda och den offentliga sektorn för det goda. Samhället måste bli starkt för att klara av att skydda de svaga, som inte den privata sektorn tar ansvar för. Nordin skriver: "Myndigheterna blev på så vis både starkare och mer demokratiska än någonsin. Den lediga stil med jeans, tröjor, träsor, hejande och duande, som karakteriserade den nya generationens överhet var avsedd att markera den demokratiska essensen i verksamheten." Ämbetsmannen har fått en ny roll, han har blivit samhällsarbetare, och i den rollen är han naturligtvis du med samhällets alla andra arbetare.

Om vi får tro Gustav Sundbärg har svenskarna aldrig varit särskilt förtjusta i nationalism. Han skrev i sin mycket lästa och ofta citerade bok *Det svenska folklynnnet* från 1911 att svenskarna lider brist på nationell instinkt och att vi aldrig riktigt begrep oss

**Du-reformen
passade
onekligen som
hand i handske
i ett Sverige
där många
verkligen
trodde vi var
på väg mot
den hägrande
klasslösheten.**

på 1800-talets starka nationalism. Dessa onationella svenskar har emellertid, utan att riktigt uppfatta det på det sättet, under efterkrigstiden involverats i en omfattande nationaliseringsprocess. Det var inte överheten som lade bort titlarna med folket i slutet av 1960-talet, utan vi blev alla du med varandra därför att vi ju hade ett gemensamt uppdrag: att skapa det goda och rättvisa samhället – *det moderna Sverige*.

I Sverige tenderar vi att diskutera nationalstaten och nationalism på två sätt. För det första vill vi se nationalism som historia, ett fenomen som omhulldes i konservativa kretsar före andra världskriget – innan socialdemokraterna moderniserade Sverige. För det andra ser vi nationalism som en marginell, men politiskt icke rumsren företeelse i vår egen tid – någonting som extremhögern håller på med – ett fenomen som väl mest angår Säpo. Upplysta människor kan inte vara nationalist. Vad vi med denna självuppfattning inte ser är att Sverige som framtidslandet, en förebild för omvärlden, är en starkt nationalistiskt laddad föreställning. Svenskarna är utan att vilja erkänna det ett av Europas mest nationalistiska folk. Vi älskar bilden av oss själva som bäst i världen, men begreppet nationalism är tabu i sammanhanget.

Tyvärr nådde vi inte fram till förverkligandet av denna idealbild av Sverige innan den började krackelera. Vi lever i ett samhälle där gränsen mellan folk och överhet åter blivit skarp. Två begrepp som visar detta är *politikerförakt* och politikernas mindre synliga, men inte mindre blomstrande *väljarförakt*. Folkets tilltro till statens förmåga att lösa stora samhällsfrågor som arbetslöshet och arbetsflykt är inte hög. Politikerna tycker å sin sida att väljarna har blivit problematiska, främst genom att exploatera trygghetssystemen. Den sköttsamme och samhällslojale arbetare som Ronny Ambjörnsson skrev om som en prototyp för femtiotalet verkar i dag mycket avlägsen.

De fattiga binds till storskaliga och segregerade förorter som de har svårt att fly från, samtidigt som de rika allt oftare definierar sig själva som världsmedborgare, dock utan att längta efter att axla de förpliktelser som rimligen borde följa med ett sådant medborgarskap. Positioneringar som etnicitet, ålder, kön och sexuella preferenser är mer angelägna än nationell identitet. Rivaliserande grupperingar behöver därför inte ta ansvar för helheten utan det är ok för dem att odla de egna trosuppfattningarna. Under den entydigt positiva rubriken mångfald applåderas sönderfallet. Vi lyckades inte skapa det idealsamhälle som samhällsingenjörerna strävade mot, vi är inte ens på väg åt det hållet. Men vi har åtminstone fått ett tilltal som andas jämlikhet.

ATT TILLTALA NÅGON med titel är att visa den personen respekt och att säga ni är en markering av att man inte vill vara påflugen. Du är ett tecken på närhet, så länge det finns andra och mer respektfulla tilltal. Denna närhet är av två slag. Antingen betyder den att vi är så förtroliga med varandra

att det inte behövs några yttre hedersbetygelser, eller också att den som blir duad är så betydelselös eller står så lågt i statushierarkin att man inte behöver visa honom eller henne någon respekt.

När du blir i stort sett ensam som tilltalsord signalerar tilltalet intimitet trots att det inte finns någon. Till en början fanns faktiskt en sådan. Bakgrunden till "Durex-reformen" är att vi svenskar hör samman och därför behöver vi inte kränga till det, utan hög som låg kan du varandra.

Men duandet medger ytterligare en tolkning, nämligen att det inte har någon särskild betydelse. I dagens perspektiv är det den mest trovärdiga. Du:et har helt enkelt besegrat alternativen och de som på allvar önskar sig tillbaka till de komplicerade tilltalsregler som tidigare rådde är lätt räknade, om de nu alls finns som en urskiljbar kategori. I motsats till Olof Palme har exempelvis vår nuvarande högste politiske chef, Göran Persson, aldrig behövt markera att han är du med svenska folket därför att något annat tilltal än du är helt otänkbar. Här spelar det ingen roll att han inte verkar vara särskilt intresserad av att odla sin folklighet på det sätt som Olof Palme gjorde. Det intimitetsstyran som förolämpade Marianne Alopaeus har tömts på sitt symboliska innehåll, och i dag finns det ingen egentlig anledning att tolka duandet som något mer än att vi säger du till varandra därför att så gör man i Sverige.

Analysen går dock att driva vidare längs ett annat spår, där nyckelordet är tidsbrist. Du:et hör till ett sammanhang där den gemensamma nämnaren är att vi vill spara tid. Det rituella är omständligt och tidsödande, ett slags socialt omslagspapper som rationella människor borde kunna slippa av den enkla anledningen att riter stjälar tid. Det gällde när du slog igenom tillsammans med bilismen och det gäller för allt fler inslag i vår vardag. Lunchen kan man inta på stående fot någonstans och middagen framför tv-nyheterna. Det sparar tid! På samma sätt förhåller det sig med den hatade och älskade bilen. Så länge det är effektivare, så länge det finns tid att vinna med att åka bil, åker folk som har råd till det i sina bilar. Ett annat exempel: flygpassagerare som åker över Atlanten på sex timmar i stället för att åka båt under en vecka reser sig omedelbart när skylten om säkerhetsbältena släckts. De trängs för att komma först av planet – att de redan tjänat åtskilliga timmar jämfört med en äldre tids sjötransporter är irrelevant.

Hur mycket tid vi än sparar in på olika effektiviseringar verkar det aldrig vara nog. Samtidigt är de flesta bland oss intressat medvetna om den paradox som säger att ju mer vi strävar efter att hinna med, desto snabbare rusar tiden på. Det snabba livets avigsida är att tillvaron riskerar att förlora sin mening, reduceras till en transportsträcka av kvalitativt ungefär samma slag som den över Atlanten.

En av marknadssamhällets tidiga insikter är att tid och pengar kan reduceras till att betyda samma sak. Hittar marknadens aktörer rutiner som kan effektiviseras betyder detta vanligen inkomster för dem, men också för oss. Du-reformen rymde väl inte några kommersiella vinster, men desto

mer har funnits att hämta på snart sagt alla andra former av effektivitet. Tidsödande rutiner gör medborgarna fattiga, snabba rutiner skapar rikedom. De globala företagen och riskkapitalisterna har därför skaffat sig den totala kontrollen på våra vardagsliv som socialingenjörerna strävade efter men aldrig nådde fram till. De svenskar som i dag växer upp har möjlighet att leva sina liv supereffektivt, i en total symbios med de globala företagen – alltifrån att de, pakterade i en engångsblöja från Libero, åter sin första barnmat från Nestlé tills de begravs i Fonus regi. Ja, det är rent av mer än en möjlighet, det är svårt att komma undan.

DE FLESTA BLAND OSS tar dessa värderingar för givna och andra ideal ter sig som omoderna och "oupplysta". Vi har emellertid under det senaste decenniet blivit alltmer på det klara med att de västerländska idealen väcker olika former av motstånd. Minoritetsfolk som lever i vad de själva betraktar som exil utnyttjar modern västerländsk teknologi för att vidmakthålla och stärka viktiga egna värden. Ofta ter sig de vägar som motståndet följer obegripliga. Vem kunde till exempel ana att religiös fundamentalism skulle kunna utgöra ett attraktivt alternativ? Och vem kunde tro att släktklaner skulle fortsätta att spela en så stor roll för marginaliserade grupper. Vi lever ju mitt i det globaliserade nätverkssamhället!

För minoritetsgrupper som strävar efter att fortleva är det framför allt viktigt att behålla kontrollen över en uppväxande generation. Det gäller att se till att ungdomarna inte byter sida, satsar på individuella livskarriärer med västerländska förtecken, eftersom det på sikt blir liktydigt med den egna gruppens assimilation. Heder har därvid för många etniska minoritetsgrupper blivit ett centralt värde. Hedersmord och hedersrelaterat våld bör ses i ljuset av detta. Heder handlar om att bejaka kollektiva värden, att i dragkampen mellan den hegemoniska kulturen och den kultur man är född inom lyssna till föräldrar och äldre släktingar. Som Unni Wikan visar i följande artikel är därför heder inte någon kvarleva från svunna tider, utan en form av motstånd mot västerländska ideal. Det gäller helt enkelt att inte sälja ut sig. ■

Litteratur

Alopaeus, Marianne, *Drabbad av Sverige*, 1983

Baudrillard, Jean, *Seduction. Culture Texts*, 1979 (1979)

Bauman, Zygmunt: *Det individualiserade samhället*, övers. Sven-Erik Torhell, 2002 (2001)

Hellspong, Mats, Lindvall, Karin, Pergament, Nicole, Rundquist, Angela, *Herrgårdsromantik och staterelände*, 2004

Isaksson, Anders *Den politiska adeln. Politikens förvandling från uppdrag till yrke*, 2002

Löfgren, Orvar (red.), *Hej, det är från försäkringskassan*, 1988

Veblen, Thorstein, *Den arbetsfria klassen*, övers. Rosa Heckscher, 1986 (1899)

Hederskulturen vill kontrollera privatlivet och dölja det för insyn

UNNI WIKAN

Socialantropolog och professor vid universitetet i Oslo

ESSÄ/ Heder och modernitet. En del forskare trodde att hedern var på väg att bli föråldrad, men den har tvärtom blivit allt viktigare i det mångkulturella Europa. Skilda uppfattningar om privatlivets helgd kolliderar nu. En trend är att visa allt för att bli känd, en annan hederskulturens strävan att hålla privatlivet dolt.

"JAG TRODDE JAG skulle bli en fri man." Det var Nasruddin Shamsis ord till tingsrätten i Molde, när han i maj 2003 stod åtalad för mordet på sin hustru Anooshe. Shamsi berättade för rätten att han hade varit flykting i Iran och Ryssland innan han kom till Norge. Där hade ingen blandat sig i hans privatliv. Men i Norge grep socialtjänsten in, efter det att Anooshe klagat till dem över att Shamsi slog henne och barnen. De satte henne upp mot Shamsi. De hjälpte henne att ta ut skilsmässa och att ansöka om att få vårdnaden om barnen. Shamsi sköt henne utanför rätten i Kristiansund i maj 2002, alldeles innan vårdnadsfrågan skulle behandlas. Hade någon varnat honom för att Norge var ett sådant land, så skulle han valt att åka någon annanstans. Drömmen om att bli en fri man hade vänts till en mardröm.

Shamsi dömdes till 18 års fängelse. Domen slog fast att mordet var att likna vid ett hedersmord. Han förlorade också vårdnaden av sina barn – två små pojkar. De är fosterhemsplacerade på hemlig ort och har under lång tid haft polisbeskydd, eftersom det fanns en oro för att de kunde kidnappas av Shamsis släkt, en framstående klan i Afghanistans beryktade Nordallians.

Jag var sakkunnig i Anooshe-målet och följde det därför noga under de tjugo dagar rättegången pågick. Det väckte stor uppmärksamhet i Norge, inte minst på grund av att Anooshe, som känt sig hotad till livet, hade kontaktat den framstående hjälporganisationen Human Rights Service. I brev efter brev – de offentliggjordes i norsk press efter hennes död – beskriver hon sin förtvivlan och rädsla.

Anooshe, som blev 22 år, var av en helt annan kaliber än sin man. Hon var välutbildad, kunde engelska och var uttänkt. Hon lärde sig

norska snabbt och knöt goda kontakter inom flyktinghjälpen i Kristiansund, där familjen hade bosatt sig. Hennes man Shamsi var däremot i det närmaste analfabet, osäker och inåtvänd. Han hade visserligen varit armégeneral i i Afghanistan, men såg inte mycket ut för världen. Han var obetydlig och liten och kunde varken engelska eller norska. Kanske inträffade tragedin för att han var helt bortkommen i den norska verklighet som hans hustru Anooshe lyckades så väl i.

En fri man – Shamsi måste värna om sin heder. Han hade vuxit upp i ett samhälle där hedern betyder allt och där det är mannen som har ansvaret. I denna uppgift ingår kontrollen och rätten att bestämma över kvinnor och barn. Ingen annan har att göra med vad en man tar sig för, med vissa undantag. Äldre människor i ens egen släkt kan ingripa, därför att ålder ger auktoritet. En kvinna kan också vända sig till sin släkt för att få hjälp. Men främlingar har ingenting med saken att göra, och det var detta som blev Shamsis och Anooshes öde i Norden. Den nordiska välfärdsmodellen innebär att staten har ansvar för medborgarna och därför plikten att hjälpa och gripa in när det är uppenbart att det förekommer övergrepp.

Detta är givetvis mer ideologi än praxis. Fadime Sahindal fick inte den hjälp hon behövde från polisen när hon ursprungligen ville ha den i februari 1998, efter att ha blivit hotad till livet av sin far och sin bror. Sara – eller Maisam Abed Ali, som hon egentligen hette – fick inte heller hjälp från barnavårdsmyndigheterna när hon bad om att få vara i sitt fosterhem i stället för att bli placerad hos den farbror som hon var mycket rädd för. Hon mördades i Umeå i december 1996 av sin bror och kusin, farbroderns son. Många etniskt svenska och norska medbor-

gare blir också gång på gång svikna av myndigheterna när de svävar i livsfara och behöver hjälp. Med andra ord: välfärdsstaten överlåter ständigt till medborgarna att ensamma eller tillsammans med sina närmaste lösa sina problem, trots att de anhåller om hjälp.

MÄNNISKOR I NORDEN är i stor utsträckning utlämnade att lida ensamma eller tillsammans med sin livskamrat, men de har inte rätt att ta liv. Här skiljer sig ett samhälle som baseras på lag och rätt från ett samhälle som baseras på heder. När jag skriver samhälle (norska = samfund), så menar jag inte stater eller nationer. Det som staten uppfattar som lag och rätt är inte alltid det centrala: det handlar om de regler och normer som släkten, klanen, stammen och närmiljön ställer upp.

Det paradoxala är att livet troligen hade blivit bättre för Anooshe och hennes barn om familjen hade rest någon annanstans än till ett nordiskt land. Att hjälpa familjer som kommer från en "hederskultur" är ett arbete med en svårighetsgrad som nordiska flyktingmottagare och sociala myndigheter inte förrän sent börjat förstå. Det finns nu en vilja att tillägna sig djupare kunskap om vad en hederskodex innebär i form av värderingar och regler.

"DETTA SVERIGE ÄR ett fritt land! Jag har rätt att besöka den plats där min käreaste ligger begravd." Så skrek Fadime Sahindal till sin far, Rahmi, efter det att släkten hade förbjudit henne att besöka Uppsala och hotat med att döda henne om hon

gjorde det. Hennes älskade Patrik låg begravd på Gamla Kyrkogården i Uppsala. "Detta Sverige är ett fritt land också för mig! Jag kommer och dödar dig!" skrek hennes far.

Vi känner slutet på historien. Fadime blev verkligen dödad av sin far när hon i hemlighet besökte Uppsala den 21 januari 2002. Den händelsen skall inte berättas om en gång till här. Men det är värt att påminna om den när vi diskuterar vad heder i diasporan mer allmänt innebär.

Ett fritt land, en fri man, heder och frihet är begrepp som är tätt sammanvävda. Från ett perspektiv är heder – och värdighet – något som det liberala demokratiska samhället har skyldighet att värna om. Uppfattningen att individen har integritet och är okränkbar är grundläggande bland de mänskliga rättigheterna. Med ett annat perspektiv är heder antitesen till människors frihet. Heder begränsar sig därvid till frihet för mannen. Pluralbeteckningen är viktig, eftersom hedern i sådana samhällen är kollektiv. Det handlar inte om individens integritet eller frihet från övergrepp och kränkningar utan om kollektivets totala makt över individen.

Fadime uttryckte det med följande ord: "Det synsatt som mina föräldrar hade, var att familjen och släkten skulle stå i centrum. Därför måste jag sätta familjens bästa framför mitt eget välbefinnande. Det är bättre att en person lider än att en hel familj och släkt lider."

Just detta är fundamentet i en hedersbaserad ideologi. Lidandet är fördelat på ett sådant sätt att det uppbärs av individen och då särskilt av kvinnan. Hedern baseras på hennes kyskhets och sexualitet och det är ryktet, inte det som faktiskt inträffat, som är det avgörande. Ryktet om kvinnans kyskhets och renhet är alfa och omega i hederssammanhang.

Men hedersideologin kan också förstöra männens liv. Fadimes yngre bror utsågs till att bli hennes mördare, enligt vad hon själv berättade. Han försökte döda henne men misslyckades. Det blev i stället hennes far som måste ingripa och göra jobbet.

Att hjälpa familjer som kommer från en "hederskultur" är ett arbete med en svårighetsgrad som nordiska flyktingmottagare och sociala myndigheter inte förrän sent börjat förstå.

Andra fäder, som svensk-kurdiska Pela Atrushis far, förmådde inte genomföra dådet. Det blev två av hennes farbröder som dödade henne, vilket skedde på ett besök i Irak i juni 1999. Åter andra, som pappan till den brittisk-kurdiska Heshnu, försökte begå självmord efter att ha dödat sin femtonåriga dotter i London i oktober 2003.

DESSA EXEMPEL är extrema; det handlar om mord i hederns namn. De är också exceptionella; bara undantagsvis blir kvinnor, och ännu mera sällan män, mördade i hederns namn. Men undantagen förtjänar att uppmärksammas, därför att det finns ett mönster. Enligt kriminalinspektör Kickis Åhré Ålgamo, som specialiserat sig på hedersmord, har enbart i Sverige ett till två hedersmord begåtts per år sedan mitten av 1980-talet. I Jordanien, vars befolkning bara är hälften så stor som Sveriges, räknar man med minst 25 hedersmord varje år. Ser vi till hela världen handlar det enligt Amnesty troligen om cirka 4 000–5 000 mord per år.

Ytterligare ett skäl till att särskilt intressera sig för hedersmord är själva begreppet, som är motsägelsefullt. Enligt gängse västerländska föreställningar hör inte heder och mord samman. Men det är just detta som är fallet i många samhällen, där det sociala livet bygger på föreställningar om heder. Att mördra för hederns skull är en ädel handling, en handling som är värd aktning. Ett hedersmord ger status, men mer än så. Det gör mördaren till ett slags helgon, det ger honom gloria. Eftersom hedern är kollektiv i dessa samhällen, kan ett mord i hederns namn höja anseendet hos dem det berör. Släkten eller klanen förvärvar socialt och kulturellt kapital, och medlemmarna blir politiskt och ekonomiskt attraktiva när de demonstrerar att de inte på något sätt accepterar att få sin heder anfrädd. De har i handling visat att de, för att upprätthålla hedern, är kapabla att döda en syster, dotter, hustru eller kvinnlig kusin som har vanärat släktens renommé och ansikte utåt. I enstaka fall kan det också gälla för en son eller manlig kusin.

Heder handlar om att bevara ansiktet och värdigheten. Det finns västerländska forskare som sökt dra en gräns mellan traditionella samhällen som bygger på en hedersskam-logik och moderna liberala samhällen, där individens värdighet är viktigare. Den distinktionen är emellertid inte särskilt klar. Värdighet är grundläggande också i samhällen som fokuserar hedern. Att ha heder betyder att man kan gå med höjt huvud, därför att man har ett "vitt" ansikte. Ett svart ansikte däremot är en metafor för vanära. Fadime uttryckte det på följande sätt:

På släktens uppdrag. Det som skiljer hedersmord från svartsjukemord är att gärningsmännen får en gloria i släktingarnas ögon.
Illustration: Claes Jurander

"Jag är deras (släktens) ansikte utåt. I allt jag gör måste jag tänka på männen i min familj, därför att allt jag gör påverkar deras heder." Hon sade också: "Nu vill ingen gifta sig med tjejerna i min släkt. Alla är horor." Med detta refererade hon till hur hennes eget dåliga rykte – hon hade en svensk-iransk pojkvän – hade smittat ner och vanärat hela släkten.

För den som vill förstå en hedersbaserad ideologi finns nyckeln här: kollektivet tar strupgrepp på individen. Ryktet, vad folk säger, betyder allt. I Jordanien, som förmodligen har en bättre utbyggd praxis än något annat land när det gäller obduktion av kvinnor där det finns misstanke om mord, visar det sig att cirka 80 procent, fyra av fem, är "rena", alltså oskulder. De har mördats på grund av ett rykte om lösaktigt beteende, några bevis har inte behövts. Och de är mördade av bröder, fäder, sina män eller kusiner – i nu nämnd ordning. Samma tendenser visar statistik från till exempel Pakistan och Israel. Hur det är i Sverige vet jag inte, eftersom sådan statistik inte förs här.

I samhällen där hedersmord är förhållandevis vanliga, och där mördaren får sitt straff reducerat om han är minderårig, händer det att släkten ger en ung bror till uppgift att genomföra mordet – det är exempelvis inte ovanligt i Turkiet. Men egentligen spelar det liten roll vem som får rollen som mördare. Den ene är så god som den andre. Det är inte heller alltid så avgörande vem som får sona brottet. I Sverige för-

sökte en av Fadimes kusiner övertygade polisen om att det var han och inte Fadimes far som hade mördat henne. När det gällde mordet på Pela anmälde sig Pelas far till polisen i irakiska Kurdistan. Han tog på sig ansvaret för det mord som två av hans bröder hade begått. I Jemen kan unga pojkar sättas i fängelse som ersättare för en far eller farbror. Hedern är kollektiv. Ansvaret är kollektivt.

Och glorian är kollektiv. Sammanfattningsvis är ett hedersmord ett mord som genomförts som ett uppdrag från släktgruppen, som ett återtagande av hedern efter det att släkten blivit vanärad. I regel är grundorsaken ryktet om att en kvinnlig familjemedlem betett sig lösaktigt.

Utan gloria, och utan applåder, inget hedersmord. Det är främst detta som skiljer hedersmord från så kallade svartsjukemord. Det förekommer som bekant också att svenska män (liksom norska) mördar sina kvinnor. Men de får vanligen varken applåder eller gloria. Deras släkt och familj får inte sin status höjd. Mördaren är en individ och agerar inte på andras vägnar. Normalt är han en äkta man eller sambo, alternativt en före detta äkta man eller sambo. När det gäller hedersmord är mördaren däremot oftast en bror eller far. Det händer också, även om det inte är regel, att kvinnans släkt tar del i mordets planläggning.

DET FINNS FLERA skäl för mig att i diskussionen om heder och dia-

spora fokusera just hedersmord. Ett är att jag länge bedrivit forskning inom detta område. Ett annat att jag, när detta skrivs, just deltagit i det svenska regeringskansliets internationella expertkonferens om hedersrelaterat våld (i Stockholm 7–8 december 2004). För tre år sedan, före Fadimes död, skulle jag haft mycket svårt att tro att just Sverige kunde stå värd för en sådan konferens. Begrepp som hedersmord och hedersrelaterat våld var suspekta. En vanlig uppfattning var att sådana begrepp stigmatiserade redan utsatta invandrargrupper. Vissa forskare hävdade att hedersmord helt enkelt inte fanns. Patriarkaliskt våld var enligt dem ett bättre begrepp. Nu är bilden mer nyanserad. Fadime visade vägen. I Sverige är det i dag många som gör en insiktsfull och viktig insats för att föra hennes arbete vidare.

I rollen som arrangör av konferensen strävade regeringskansliet att tillfredsställa båda synsätten. Konferensens titel var "Combating patriarchal violence against women – focusing on violence in the name of honour". Den rymde alltså båda grundperspektiven, men i realiteten kom hedersbaserat våld att stå i fokus, detta inte minst därför att många av deltagarna, liksom flera av de mest framträdande föreläsarna, kom från stater – Pakistan, Jordanien, Turkiet, Algeriet, Irak, Palestina och Afghanistan – där kvinnor i årtionden, för att inte säga århundraden, har känt problemet in på bara huden. Det är också samhällen där

heder antingen betraktas som en förmildrande omständighet vid mord, eller också är på väg mot ett sådant synsätt. I några stater är "våld i hederns namn" till och med konfirmerat i lagstiftningen. Därutöver har frågan också förts upp på den internationella politiska agendan efter resolutioner i FN, stödda av i synnerhet Storbritannien och Turkiet. Det som civila organisationer (NGO:s) och människorättsorganisationer gjort för att dra fram frågan i ljuset har haft stor betydelse.

Sammantaget har dessa aktioner resulterat i att hedersrelaterat våld i dag uppfattas som ett transnationellt problem och inte enbart en fråga som begränsar sig till Bortväckistan, "den tredje världen". Hedersrelaterat våld är en del också av den svenska, den norska, den brittiska och den tyska verkligheten. Det angår oss alla. Våld är våld. Mord är mord.

Följer vi svensk lagstiftning blir ett mord inte mer eller mindre ursäktat för att det begås för att upprätta hedern. Heder är varken en förmildrande eller försvärande omständighet. Så varför ägna detta särskild uppmärksamhet? Varför inte bara föra hedersmorden samman med alla andra mord – en kvinna mördas varannan vecka i Sverige, det blir ungefär 25 mord om året, totalt sett.

Skälet till att visa hedersmord, liksom hedersrelaterat våld, särskild uppmärksamhet är att detta våld baseras på systematiskt förtryck. Femtonåriga Sara, som mördades i Umeå, vanärade sin familj genom att gå på diskotek. Nittonåriga Pela vanärade familjen genom att ha en pojkvän, på samma sätt förhöll det sig med Fadime. De var svenska flickor som miste livet därför att de valde frihetens väg. Det handlar om en grundläggande frihet, som deras bröder självklart har rätt till. Fadimes bror bodde tillsammans med en svensk flickvän. Hon till och med bodde hemma i hans familj under en tid.

I samhällen som likt Sverige och Norge baseras på mänskliga rättigheter borde det inte vara möjligt att neka flickor med invandrarbakgrund samma rättigheter som tillkommer andra medborgare. Tack vare internationellt solidaritetsarbete och människorättsaktivism, där Sverige befinner sig i frontlinjen, ökar utsikterna för att kunna komma till rätta med det hedersrelaterade våldet. Konferensen i Stockholm var ett viktigt steg. Den öppnades av integrationsministern och avslutades av utrikesministern, vilket var en värdig markering av att arbetet med att bekämpa det hedersrelaterade våldet var såväl en inrikes- som utrikespolitisk fråga av första rangen. Insatser krävs på båda fälten eftersom, som tidigare

nämnts, problemet är transnationellt.

"HEDER" SOM strukturerande princip har kommit till norra Europa för att stanna. Inte så att heder var oviktigt dessförinnan. Begreppet rörande heder, skam och vanära – förutom värdighet och respekt som besläktade fenomen – har existerat och praktiserats i århundraden i Europa. Vad som är hedersamt i vissa samhällen under vissa tider har varierat (se till exempel Stewart 1994 och Wikan 2003). Men alltifrån upplysningstiden och franska revolutionen har heder i Väst- och Nordeuropa generellt sett varit en fråga om personlig integritet. Det har handlat om individen och tanken att vara sann mot sig själv ("to thine own self be true"). Dessförinnan gällde hedern i första hand en persons offentliga roll. Dessa två grundperspektiv finns i alla samhällen: det handlar om den enskilda personens självbild och om offentlig renommé. Bilderna var hårt knutna till varandra.

I Väst- och Nordeuropa kom emellertid den personliga integriteten att kopplas loss från den offentliga rollen. Viktigast blev därvid den personliga integriteten. I samhällen som bejaktar en hederskodex var förhållandet det motsatta. Individen är vad han eller hon är, i kraft av sitt rykte, eller mer precist: i kraft av släktens eller familjens rykte.

Det privata i förhållande till det offentliga är en central fråga. I samhällen som bejaktar hedersperspektivet är privatlivet dolt för insyn. *Mastur ilhal* är ett arabiskt standard-svar på frågan "hur står det till?" Det betyder att omvärlden inte har någon insyn, att porten är stängd – en motsvarighet till svenskans "läget är under kontroll". Sara, Pela och Fadime gjorde alla våld på denna levnadsregel. Sara gick på diskotek, Pela rymde hemifrån under några dagar, Fadime visade sig på gatan med sin pojkvän och gick senare ut i medierna och hängde ut sin familj offentligt, inför världsoptionen, vilket hennes far påpekade i rätten. Fundamentalt skilda uppfattningar om privatlivets helgd är på kollisionskurs i våra nya mångkulturella samhällen; en svensk (och norsk) situation där många människor konkurrerar genom att "visa allt" i reality-tv, i hopp om att bli kändisar, och en nysvensk eller nynorsk attityd, där det privata är heligt och skall döljas.

Om vi nu är så olika förstås. Ju mer jag skriver och föreläser om heder, skam och vanära, desto flera vittnesbörd får jag från infödda (en hopplös beteckning) nordbor om

hur skammen krossat dem och deras familjer. Vi kan hitta samma resonansbotten hos varandra, trots olikheterna. Och det är kanske just detta som gör ett mångkulturellt samhälle möjligt.

Vissa västerländska forskare (Berger et al. 1974, Lien 2002) förefaller hävda att värdighet är ett signum för moderna västliga samhällen, medan traditionella samhällen där hedern är central bygger på en annan form av tänkande. Det är riktigt att ära knyts till idén om individens okränkbarhet, men det betyder inte att värdighet är mindre viktigt i ett samhälle som baseras på en hederskodex. Värdighet förefaller att vara ett allmänmänskligt värde, med den skillnaden att i hederssamhällen handlar värdighet mer om den respekt man bemöts med i kraft av sitt medlemskap i ett kollektiv. Viktigt att minnas är också att hederslogiken inte är en relik från en försvunnen värld, utan tillhör vår egen tid. Den lever och reproduceras i det moderna Pakistan, Kurdistan, Sverige och Norge, också bland högt utbildade människor. Att modernitet inte är något vapen mot hederslogik är en skrämmande insikt. Den blomstrar bland människor som i många avseenden lever moderna liv.

**Mycket tyder
på att hedern
blir allt viktigare
i det nya
multikulturella
Europa.**

Det kollektiva hedersbegreppet vinner inte terräng i den hegemoniska västerländska kulturen, där det snarare är så att nätverken fortsätter att konkurrera ut släktklanerna, som ännu ett inslag i vardagens individualisering. Men Europa håller på att genomgå en enorm förändring med avseende på befolkningens sammansättning. Detta betyder att en kollektiv hederskodex stärks och sätter sin prägel också på det nordiska samhället. Det betyder också att parallella rättssystem utformas. I enlighet med den kollektiva logiken står hedern över lagen. För fem-tio år sedan verkade en sådan utveckling helt orimlig.

NASRUDDIN SHAMSI, som dräpte sin hustru Anooshe, blir en fri man i Norge om cirka 12 år. Vanligtvis släpps de dömda efter att ha avtjänat två tredjedelar av strafftiden. Var det ett krav från hans mäktiga släktingar i Afghanistan och Iran att han skulle mördas sin hustru, eftersom hon vanärat familjen genom att kräva skilsmässa och vårdnadsrätten av barnen? Jag vet inte. Inga av hans släktingar eller vänner var närvarande i rätten under de tjugo dagar som rättegången tog. Inte ens hans bror, som också bor i Norge, visade sig. Var detta för att markera, att ge intryck av att de inte stod på hans sida och att barnen därför inte löpte någon risk att kidnappas? Jag vet inte

det heller men frågorna hopar sig.

Anooshes familj i Afghanistan kunde fått komma till hennes begravning – norska myndigheter hade ordnat med visum. Men de dök aldrig upp för att hämta det. Här känner jag mig ganska säker på varför. De var rädda för repressalier från Shamsis släkt. Hans släktingar är mäktiga, de är svaga. Att de älskade sin dotter och helst inte hade gift bort henne med Shamsi, det är uppenbart. Men de hade inte något val, det har jag från säker källa. De blev hotade.

Men inte heller Shamsi hade något egentligt val, om vi följer hans egen redogörelse under rättegången. Han blev också pressad av sin släkt. Heder handlar om makt och Shamsi hade inte mycket att sätta emot. Hans överhuvud, den morbror som också var hans fosterfar, var en av Nordalliansens beryktade ledare. I Norge förlorade Shamsi sin manliga heder, som han såg det. Anooshe var socialt kompetent, välutbildad, verbal, medan Shamsi blev till en tafatt figur som försökte kompensera sig på hemmaplan.

En levnadsglad ung människa förlorade sitt liv. Hennes barn förlorade sin mor. Och sin far. Shamsi förklarade att han aldrig hade kommit till Norge om någon hade varnat honom för att han där inte skulle få ha sitt privatliv i fred. Då hade han stannat kvar i Ryssland. Eller i Iran.

Vi tenderar att betrakta våld och mord i hederns namn som relikter från en svunnen tid. Även om företeelsen funnits under oöverskådligt lång tid, är det perspektivet vilseledande. Mycket tyder på att hedern blir allt viktigare i det nya multikulturella Europa. I motsats till vad vissa forskare trodde skulle ske – jag tänker här särskilt på den berömda amerikanske sociologen Peter L. Berger som 1974 publicerade essän "On the Obsolence of the Concept of Honour" – ser det inte ut som om hedern blivit föråldrad. Tvärtom knyts heder till olika minoritetsgruppers självuppfattning. Kvinnors kyskhet och ärbardhet blir emblematiska för dessa kollektiva identiteter. Gamla traditioner förstärks eller förnyas i diasporan. ■

Litteratur

Berger, Peter L. "On the Obsolence of the Concept of Honour", i Peter L. Berger, Brigitte Berger & Hansfried Kellner (red.), *The Homeless Mind*, 1974

Lien, Inger-Lise, "The Dynamics of Honor in Violence and Cultural Change: A Case from an Oslo Inner-City District", i Tor Aase, (red.), *Tournaments of Power: Honor and Revenge in the Contemporary World*, 2002

Stewart, Charles, "Honour and sanctity: two levels of ideology in Greece", i *Social Anthropology*, nr 2 1994

Wikan, Unni, *En fråga om heder*, 2004

Globaliseringen har ändrat villkoren för etiskt handlande. Denna intervju med **Peter Singer** gjordes innan tsunamin drabbade Asien men diskuterar ändå de etiska val som var och en ställs inför när världen verkligen visar sig vara en.

I den öppna världen kan man inte blunda för andras lidande

Av

Hans Sandberg

Frilansjournalist

ORDET KONTROVERSIELL har blivit något av ett varumärke för Peter Singer, som kommer från Australien men som för fem år sedan blev professor i bioetik vid Princetonuniversitetets Center for Human Values. Utnämningen väckte våldsamt rabalder och protester från handikappade å ena sidan och konservativa och religiösa krafter å den andra. Det var nu ingenting nytt för en man som enligt *New Yorker* kan vara "världens mest kontroversiella nu levande filosof. Helt säkert är emellertid att han är en av de mest inflytelserika."

Peter Singer är kanske mest känd för att ha lagt den filosofiska grunden för den moderna rörelsen till försvar av djurens rättigheter, vilket skedde i *Animal Liberation* 1974. Det som väckt starkast känslor har nog varit hans argument för att det i vissa lägen är rätt att döda svårt handikappade spädbarn. Men trots all kontrovers vilar det en närmast alldaglig frid över både hans person och hans texter. Här finns inget uppskruvat ego, inget hungrande efter bekräftelse. Texterna är lågmälda och sakligt resonande. Man skulle kanske kunna säga att han har ett kyligt intellekt, men frågan är om inte kylan snarare speglar en önskan om helhet och distans än bristande respekt för mänskliga och andra livsformer.

Vi träffar honom i centrets gamla trävilla på 5 Ivy Lane mellan Princetons Center for Jewish

Life och institutionen för astronomi. Visserligen är *The President of Good & Evil - Questioning the Ethics of George W. Bush* Singers senaste bok, men vi utgår i stället från hans föregående *One World - The Ethics of Globalization* som kom ut 2002 men nyligen getts ut i en andra upplaga. Globaliseringen är förstås ingen ny företeelse, men kommunismens kollaps och de senaste två decenniernas kommunikationsrevolution har öppnat världen för en ekonomisk integration och globala beroenden av aldrig tidigare skådat slag. Mycket av debatten om globaliseringen har handlat om ekonomi, men det är bara en del i en global förändring som inkluderar sociala och politiska faktorer samt vår gemensamma miljö. Min första fråga till Peter Singer blir därför vad det betyder att vara en etisk människa i dag.

- Det beror till stor del på i vilken situation man befinner sig, svarar han och jag inser omedelbart hur begränsad min fråga var.

- Den som kämpar för att skaffa mat åt sin familj, skicka sitt barn till skolan eller se till att de får grundläggande hälsovård har ett väldigt begränsat etiskt område. Men den som råkar vara medborgare i ett rikt land, kan tillfredsställa sin familjs grundläggande behov och har tid och pengar över för andra aktiviteter bör vara vara medveten om andras behov världen över för att vara etisk. Och när jag säger andras behov menar jag inte bara människor, utan

också icke-mänskliga djur. Man bör då fundera på hur man kan göra världen åtminstone litet bättre genom att minska mängden onödigt lidande. Det gäller att skapa fler möjligheter för folk att leva bättre liv utifrån sina preferenser.

PETER SINGER ÄR NYTTOFILOSOF, utilitarist i 1700-talsfilosofen Jeremy Benthams anda. Det handlar grovt talat om att skapa största möjliga nytta för största möjliga antal. Målet är alltså att lösa praktiska problem, under förutsättning att vi tror på alla människors lika värde och i Singers fall dessutom respekterar andra livsformer.

Den som drar sig för att läsa filosofer av rädsla för att trassla in sig i hopplösa logiska gåtor eller abstrakta formuleringar har inget att frukta av Peter Singer. Att läsa honom är som att läsa en debattbok eller analyserande journalistik. Jag frågade honom hur det kommer sig att hans böcker är så detaljerade och konkreta. Det verkar som om det mer handlar om att tillämpa logiken än att diskutera den.

- Den underliggande logiken är ganska enkel, svarar han. Min etik är inriktad på konsekvenserna av våra handlingar och det är därför jag lägger stor vikt vid de konkreta förutsättningarna. Man måste försöka komma fram till vilka konsekvenserna blir av de handlingsalternativ som finns. Om min etik däremot sagt att man

lever ett etiskt liv så länge man inte ljuger, stjälar, rånar eller dödar, då skulle vi inte behöva veta något om frågans detaljer. Allt vi då behöver veta är att man inte begår någon av dessa handlingar. Men det är inte min etik. För mig är det mycket viktigt att få detaljerna rätt. Under vissa omständigheter kan det vara rätt att sända trupper till ett land som inte angripit det egna landet, såsom till Rwanda under folkmordets dagar. Men under andra omständigheter kan det vara helt fel att sända trupper till ett land som inte angripit. Det är därför man måste tänka på konsekvenserna.

GENOM DEN ÖKADE kommunikationen över hela världen kan vi tydligare än någonsin se världen som en enhet. Det betyder att människornas värdesystem, liksom deras gudar, kommer närmare varandra, men det betyder också att vi får skarpare konflikter mellan de olika värdesystemen. Det verkar som om vi måste utveckla nya värdesystem eller bekräfta grunderna för dem vi har. Kommer vi att återvända till Gyllene regeln, "Allt vad ni vill att människorna skall göra för er, det skall ni också göra för dem", eller vad ska vi hålla fast i när vi tvingas att leva så pass mycket närmare varandra?

– Det finns en hel massa olika värdesystem, varav en del är oförenliga. Om någon har ett värdesystem som säger att hans eller hennes religion är den enda sanna och att den som inte accepterar denna religion måste dödas, då är det uppenbarligen inte möjligt för andra att leva med detta värdesystem. Det beror i hög grad på värdesystemets natur. Det finns en del värdesystem som vi helt enkelt måste försöka förändra så att ingen tänker på ett sådant vis, men det finns andra som är mer toleranta och som accepterar mångfald och olikheter och dem kan vi leva tillsammans med.

– Gyllene regeln som du nämner är väldigt vitt spridd och delas av judendomen, kristendomen, konfucianismen och kanske även hinduismens etiska och kulturella tradition. Ja, den kan vara en grund för att uppnå något slags etisk överenskommelse, fast det kommer att finnas människor med särskilt extrema och intoleranta åsikter och dem kan vi inte få in under vårt stora gemensamma paraply.

Kanske skulle man kunna säga att Singer försöker lägga ett icke-religiöst värdesystem som grundval för vår globaliserade värld?

– Det är en rimlig beskrivning, men det är ingenting dramatiskt nytt jag lagt fram. Vi har haft en massa filosofer och tänkare som föreslagit icke-religiösa värdesystem och vi har sedan ett par tre hundra år haft en rörelse för universella värden och universella mänskliga rättigheter. Men man kan säga att dessa saker spelar en större roll i dag, att de blir viktigare eftersom vi har närmare kontakt med varandra och våra handlingar har mycket större chans att påverka människor som bor på andra sidan jorden.

EN SKILLNAD MELLAN dagens värld och den bipolära världen innan Sovjetimperiet imploderade var att de två supermakternas rivalitet höll världen i schack. Sedan dess har vi fått en värld där USA framträtt med en enastående makt, och vi har fått en neokonservativ falang som vill att USA på nästan Napoleonartat sätt ska använda sin militär för att sprida sin version av *Code Napoléon*, det vill säga överallt gällande regler. Det borde väl knappast vara en lösning i Singers ögon, utan något som världen måste lära sig att svara på.

– Jag tror att det är väldigt svårt att sprida

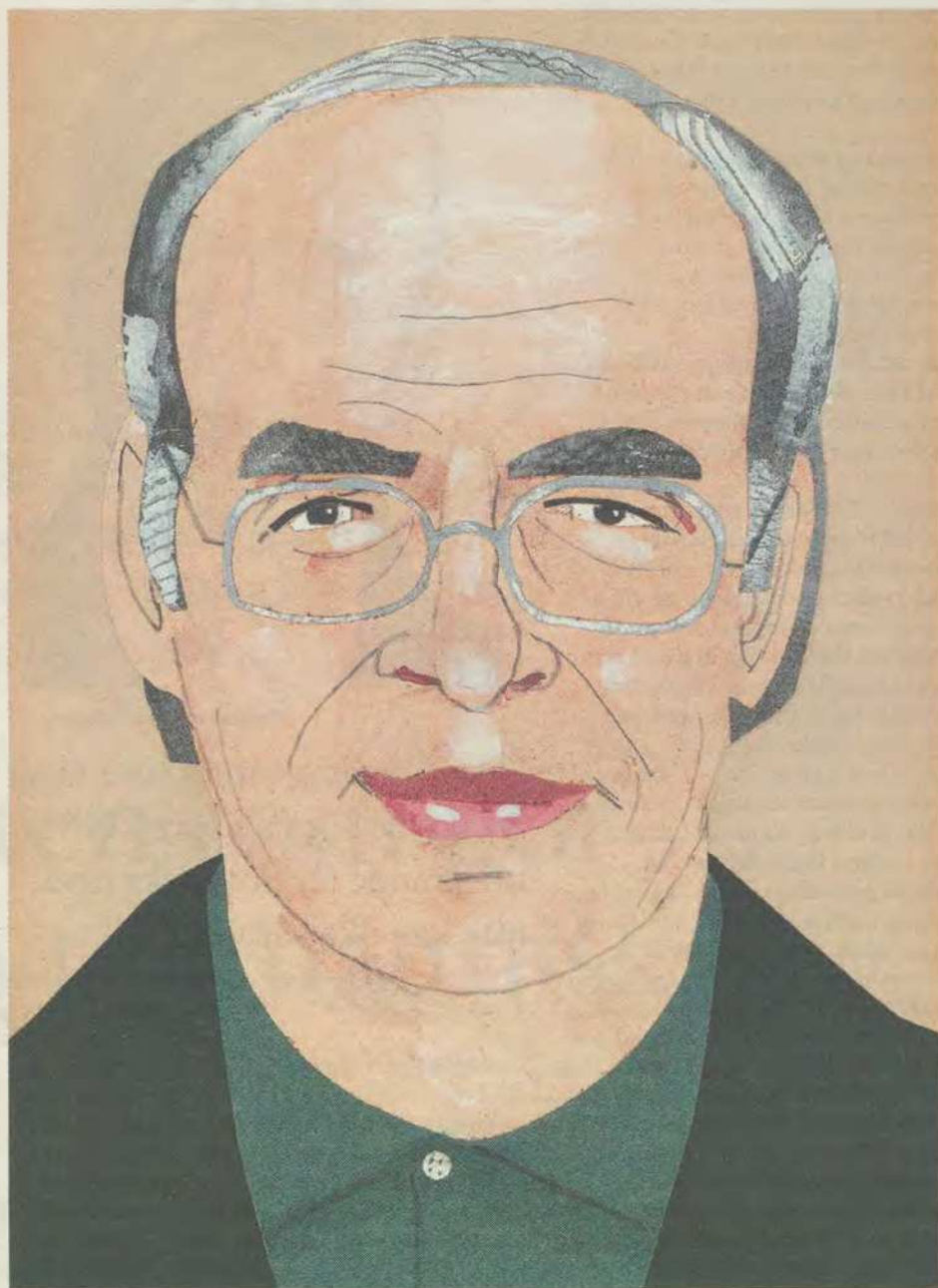

Illustration: Claes Jurander

"Vi kan bruka våld om det handlar om en diktator som satsar på folkmord eller en regim som bestämt sig för att bedriva terror."

Filosofen Peter Singer om det etiska i att se till konsekvensen och inte till medlet.

idéer som demokrati med hjälp av vapen, vilket inte betyder att vi aldrig kan rättfärdiga bruk av militär makt. Vi kan bruka våld om det handlar om en diktator som satsar på folkmord eller en regim som bestämt sig för att bedriva terror. Det vore utmärkt om ett sådant ingrepp resulterade i en demokrati, men det kommer alltid att vara en högst riskabel operation att invadera ett land med en helt annan kultur och totalt skild etnisk karaktär. Det kommer att vara svårt, även om jag välkomnar spridningen av demokratin dit den kan spridas. Vad vi verkligen behöver göra är att uppmuntra folk och försöka övertyga dem om att detta är det bästa sättet att regera vi upptäckt. Vi kan inte bara invadera ett land och hoppas att folk omedelbart ska hälsa oss som befriare och bilda en demokrati.

Peter Singer diskuterar i *One World* hur man

skulle kunna reformera FN, bland annat genom att skapa incitament för nationer att bli demokratiska. Skeptiker ser emellertid detta som naiva och opraktiska förslag.

– Det är optimistiskt, men jag tycker att vi ska försöka. Jag skriver för en läsekrets i USA och Europa, och dessa länder skulle kunna spela en roll och få det att fungera. Den amerikanska attityden till FN har varit extremt negativ, särskilt under Bush. Det hävdas att FN inte fungerar bra, att ingenting händer, att saker kör fast i säkerhetsrådet, att de drabbas av vetot, men USA skulle kunna stiga fram och förklara sig villigt att ge upp vetot om de andra länderna gick med på en reform. Det skulle vara ett enormt genombrott och jag är övertygad om att det skulle undanröja alla hinder för reformer. Vi kan tänka oss ett mycket bättre fungerande FN om USA och Europa tog ledningen. Det finns naturligtvis många problem med FN, men det är vetorätten som är problemet med säkerhetsrådet. Och det kan lösas om bara viljan finns.

– Sedan har vi problemet med avsaknaden av FN-ledda styrkor. Om USA tog ledningen och sa sig vara villigt att ställa betydande styrkor till förfogande under FN:s ledning skulle andra länder följa efter. Vi skulle då omedelbart ha de styrkor vi behöver för situationer som den i Rwanda. En annan invändning är att en del FN-medlemmar inte är demokratier. Det är ett svårt problem, men jag tror att FN på lång sikt skulle kunna göra allvar av tanken att regeringarna

finns där för att representera sina folk. Vi skulle kunna sätta press på dessa regeringar. Det behöver inte nödvändigtvis betyda direkta val, men att utvecklingen börjat gå åt det hållet.

EKONOMERNA VIJAY JOSHI och Robert Skidelsky diskuterade i våras Peter Singers *One World* i *New York Review of Books* (March 25, 2004). De kritiserade honom bland annat för att föredra politiska lösningar framför ekonomiska, som att inrikta sig på att reducera (den rika världens) jordbrukssubventioner.

– Jag tror inte att det är sant att jag skulle ha en sådan uppfattning, svarar han och påpekar att han tar upp jordbrukssubventionerna i sitt kapitel om WTO och än mer i sin bok om president Bush.

Han kritiserades också för att vilja offra våra lokala lojaliteter till förmån för de globala.

– Det är heller inte en helt rättvis beskrivning. Visserligen är det uppenbart att jag vill ge de opartiska lojaliteterna en mycket större vikt än vad som är vanligt. Anta att jag beslutat att skänka bort ett tusen dollar till ett välgörande ändamål. Jag ser inget skäl att ge de pengarna till någon grupp som hjälper amerikaner i allmänhet snarare än folk i Moçambique. De senare är fattigare och har ett större behov av pengarna. Tusen dollar skulle räcka mycket längre i Moçambique än i någon fattig del av USA.

– Så långt, på det personliga planet, håller jag med beskrivningen, men det betyder inte att jag inte tror på lokala lojaliteter. Vi har helt klart ansvar för att se om våra familjer och våra barn, åtminstone till en viss grad. Jag anser också att politiska ledare har ett ansvar för att ta hand om sina invånare, också det till en viss grad. Men i USA går knappt en tiondel procent av BNP till utvecklingsbistånd. Här behövs en annan balans, men jag skulle aldrig hävda att presidenten måste säga att han är lika bekymrad för befolkningen i andra länder som för medborgarna i det egna landet. Vi lever, åtminstone för tillfället, i en värld där politiska ledare har ansvar för i första hand sina egna länder. Om vi någonsin utvecklas till ett globalt system kommer saken i ett annat läge. Det finns inget yttersta moraliskt skäl till att vi inte skulle göra det, men det är inte den värld vi lever i.

MEN HUR MYCKET ETIK ska man kräva av en människa? Kanske ska vi i stället låta vilddjuret inom oss tala och säga att det är väl lika bra att de dör av hiv/aids i Afrika. Vi människor kan kanske leva med detta faktum?

– Tja, vi kan det, men de kan det inte, svarar Singer snabbt.

Jag ger mig emellertid inte, utan fortsätter att spela djävulens advokat. Titta på människan genom historien! Singer hävdar själv att hon kanske är genetiskt disponerad för att begå förfärliga brott.

– Däri har du rätt. Vi är kapabla att begå förfärliga brott och i än större utsträckning ignorera andra människors lidande, vi låter dem dö i aids eller struntar i att regnen inte längre kommer, eller att havet stigit så att deras jordbruksland översvämmats. Men jag tror samtidigt att vi kommer att vara mindre benägna att göra detta i en öppen värld, där vi har tillgång till massmedier och där vi diskuterar saker offentligt. Det är svårt att föreställa sig att vi bara står där medan folk dör på ett högst iögonfallande sätt. Jag är optimistisk när det gäller de begränsningar som följer med publicitet och en offentlig diskussion. Det lyfter fram vår bättre sida.

Illustration: Claes Jurander

”Det finns ingenting som säger att vi, med utgångspunkt i vår nuvarande teknologiska nivå, inte kan öka vår välfärd.”

Pessimism och realism är enligt Peter Singer två helt skilda ting.

Men är inte detta slags ansvarstagande en modern föreställning? I de flesta kulturer är det så att folk inte bryr sig särskilt mycket om andra, såvida det inte handlar om deras egna.

– Det finns olika drag här. Vi har parabeln om den goda samariten, som säger att man även ska ta hand om dem som inte tillhör den egna gruppen. Det finns liknande saker i en del andra kulturer.

MAN BRUKADE TALA OM den flytande gränsen i det tidiga USA. Det var en gräns som ständigt flyttades längre bort och som erbjöd en utväg ur konflikter, en flykt undan nollsummespelet. I dag verkar det som om vi blivit globaliserade samtidigt som vi befinner oss vid gränsen, i en tid då växthuseffekten och befolkningstillväxten hotar vår miljö.

– Vi kan faktiskt förbättra saker utan att behöva erövra nya områden. Robert Wright, som är en *fellow* här, har skrivit boken *Non-Zero* som tar upp detta. Det finns skäl för optimism. Vi är en art som kan förändras, inte bara genom den biologiska utvecklingsprocessen med det naturliga urvalet, utan också genom ackumulerad kunskap, erfarenhet och förbättrad teknologi. Det är bara ett nollsummespel om vi ser oss själva enbart i en konkurrenssituation. Det är ett nollsummespel om målet är att nå toppen, för det kan bara en person eller ett land göra åt gången. Men vi har fler möjligheter om vi kan komma bort från ett sådant tänkande.

Vad betyder det att vi tangerar fysiska gränser, som hotet mot atmosfären?

– Vi når gränsen för atmosfärens förmåga att absorbera våra avgaser samtidigt som tekniken fört världen så mycket närmare oss. Det kan hjälpa oss i den mån det hjälper oss att inse hur beroende vi är av varandra. Men kom ihåg att

det inte är någon absolut barriär. Det finns ingenting som säger att vi, med utgångspunkt i vår nuvarande teknologiska nivå, inte kan öka vår välfärd. Vi har hittills ökat välfärden till priset av mer luftföroreningar, men det finns andra sätt att skaffa sig energi.

INOM EKONOMISK TEORI talar man om effektivitet och måluppfyllelse, men vad är det vi optimerar när vi strävar efter mänsklig lycka? Man skulle kunna säga att lycka är att uppfylla sina mål, men inom buddhismen försöker man begränsa målet, vilket kan göra det lättare för oss att känna oss lyckliga även om vi konsumerar mindre. Många platser i tredje världen har ekonomier som bara delvis är monetariserade. En del människor i dessa samhällen har ett fungerande liv utan att använda särskilt mycket pengar. Om man däremot bor i en amerikansk förort så behöver man mycket mer pengar för att klara sig. Behöver vi en global jämlikhet?

– Nej, jag tror inte att diskussionen handlar om ekonomisk jämlikhet. Frågan om lika värde är en sak, och jag skriver i *One World* om behovet av att lindra den extrema fattigdomen. Det är meningsfullt, men jag tror inte att jämlikhet är rimligt just av de skäl du gav. Vårt mål bör vara att se till att de som lever i en kinesisk by har tillräckligt med mat, grundläggande hälsovård, utbildning för sina barn och sådana saker. Vi bör inrikta oss på folk som inte kan få detta, snarare än att försöka lyfta alla till samma nivå.

Vi behöver med andra ord utveckla globala standarder, politiska, mänskliga och sociala. Och det ligger i vårt eget intresse, vilket fackföreningarna i de rika länderna upptäcker när de hotas av *outsourcing*.

– Det stämmer, det stämmer! Jobben kommer att flyttas dit där de är billigast och det enda sättet att få den utvecklingen att gynna världen som helhet är att ha vissa minimistandarder och skyddsnet.

Kan man säga att de stora frågorna i vår tid hänger intimt samman, eller är hotet mot vår miljö så stort att vi måste tackla den saken först?

– Hotet mot miljön är reellt och vi måste handla snart, men de värsta konsekvenserna kommer inte att inträffa förrän om femtio år eller så. Jag skulle därför inte vilja sätta denna fråga före åtgärder mot den globala fattigdomen som vi borde göra något åt i dag. Vi skulle kunna göra systemet för världshandel rättvist genom att avskaffa subventionerna. Sådana förändringar är inte heller lika dramatiska som de vi behöver göra för att på allvar komma till rätta med växthuseffekten.

Det socialistiska projektet kollapsade med Mao. Socialismen visade sig producera ineffektivitet, byråkrati och politisk maktkoncentration, medan kapitalismen är så flexibel att vi kan göra med den vad vi vill. Betyder det att kapitalismen är den enda vägen framåt, eller kan man tänka sig en tredje väg?

– Vi kan reglera kapitalismen på många sätt och det går att omfördela en del av välfärden. Visst finns det effektivitetskostnader om man gör det, men kapitalismen är så produktiv att det kan vara värt det. Vi kan ta en del av dessa effektivitetskostnader och ändå nå ett bättre resultat. Vi har än så länge inte hittat något annat system som fungerar lika bra som marknadsmekanismen. Jag skulle inte vilja påstå att det saknas alternativ till kapitalismen, men det återstår att hitta dem och sedan testa dem för att se om de fungerar lika bra för att tillverka vad folk behöver och vill ha.

Till institutionernas försvar. Spädbarnet är försvarslöst. Utan skyddande föräldrar skulle det dö. Men enligt **Arnold Gehlen** säger utsattheten något om människan generellt. Hon överlever och utvecklas tack vare de institutioner hon utformat sedan historiens begynnelse.

Det är bristen som gör människan till människa

JOHAN TRALAU

Statsvetare vid Uppsala universitet

SÅ LITEN OCH NAKEN han är, den lille. Den nyfödde är skyddslös. Huden är tunn, ömtålig och skyddar nästan inte mot någonting alls. Händerna är klotlösa och försvarslösa, fötterna mjuka. Han har i princip inga instinkter som skulle kunna få honom att överleva utan hjälp. Det lilla barnet är för sin överlevnad helt hänvisat till de människor som vårdar, matar och värmer det.

Detta ursprungstillstånd ger nyckeln till att förstå människan och samhället. Den nyfödde föds in i ett sammanhang som alltid finns till före honom – och det är bara genom detta sammanhang med dess handlingsmönster, normer och självklarheter, med dess tabun, frihet och tvång, som människan, kulturen och staten över huvud taget är möjliga. Det är, kort och gott, bara genom *institutionerna* som människan kan finnas till.

Detta är ingen randanmärkning, ingen bagatell i samhällsvetenskapernas marginaler: det är en grundläggande insikt. Det finns alla skäl att fördjupa den. Det finns skäl att möta Arnold Gehlen.

TRE BETYDANDE TÄNKARE gick med i nazistpartiet när det bruna pöbelväldet gjorde sitt intåg i Tyskland: Martin Heidegger, Carl

Schmitt – och Arnold Gehlen. De två förra har rehabiliterats, hyllats, avskytt, förkastats och upplevt nya konjunkturer på senare tid; under alla omständigheter kan ingen längre förneka deras betydelse. Gehlen har inte upplevt någon sådan återupprättelse eller sekundärlitterär bokflod, och få har intresserat sig för att skilja det värdefulla från det totalitära hos honom. Men för den som inte bryr sig om intellektuella och akademiska konjunkturer finns det alltså skäl att upptäcka Gehlens insikter och tillkortakommanden. Trots allt är intellektuella moden bara prote-ser, en sorts låtsastänkande för dem som ändå inte är tillräckligt intresserade.

Arnold Gehlen, född 1904, död 1976, filosof och sociolog, har i hög grad suttit i giftskåpet under efterkrigstiden. Efter en tidig kometkarriär gick han under senvåren 1933 med i NSDAP, och under den tiden övervägde han att skriva en bok med titeln "Philosophie des Nationalsozialismus". Några år senare började han tappa intresset för nazismen, och hans första

huvudverk *Der Mensch* (1940) kritiserades i mer ortodoxa nazistkretsar med hänvisning till att han inte verkade vara antisemit och hävdade att "rasskillnaderna" mellan människor var ointressanta i förhållande till människans natur. Men efter kriget fick han aldrig någon lärostol på något större universitet, och i förbundsrepubliken levde han en märklig dubbeltillvaro som framgångsrik essäist och föredragshållare och som undanskynd akademiker. Den tongivande filosofen Jürgen Habermas har exempelvis alltid

försökt marginalisera Gehlen. Ändå har man aldrig riktigt kunnat fränta honom rollen som ett av de verkligt stora namnen i den filosofiska antropologin, alltså den filosofiska läran om människans ställning och natur.

Der Mensch, som var ett oerhört ambitiöst försök att införliva alla relevanta naturvetenskapliga forskningsresultat i den filosofiska antropologin, kritiserades inte bara av ortodoxa nazister. Försöket att medla mellan naturvetenskapernas och samhällsvetenskapernas insikter om människan har kritiserats från båda sidorna, å ena sidan för att alltför mycket framställa människan som en fri kulturvarelse, å andra sidan för att reducera henne till blott ett spe-

ciellt djur. Visst utgår Gehlen från människans fysiska konstitution. Han hävdar att människan är en "bristvarelse" eller ett "bristväsen" (*Mängelwesen*): till skillnad från djuret saknar hon organ som kan hjälpa henne att överleva i en hotfull omvärld. Spädbarnet är hänvisat till andra, till kulturen, vilket också gäller oss andra, men på ett annorlunda vis. Andra djur har skal eller päls, tänder eller klor som duger till försvar, jakt och flykt. Men människan är hjälplös om hon är för sig själv. Spädbarnet skulle aldrig kunna överleva om det inte togs om hand av andra. Och till skillnad från djuren tycks människan enligt Gehlen nästan helt sakna instinkter. Instinkter handlar om nedärvda beteenden som utlöses av att någonting särskilt händer och som inte är beroende av någon reflektion, tanke eller avsikt. Djuret måste inte tänka för att göra det eftersom beteendet ligger fastlagt, som en del av dess natur. Gehlen menade alltså att människan däremot inte har sådana instinkter. Hon är, som Nietzsche sade, "det ännu inte fastställda djuret".

Men människan måste handla för att överleva och bli människa. Hon måste skaffa sig strukturer. Den lille nyfödde översköls av sinnesintryck som han inte förstår och ännu inte kan relatera till. Färger. Former. Ljud. Lukter. Därför måste han börja sortera dem: han skapar sig ordning genom att börja känna igen olika saker och dela upp verklighe-

Andra djur har skal eller päls, tänder eller klor som duger till försvar, jakt och flykt. Men människan är hjälplös om hon är för sig själv.

ten i kategorier. Litet senare börjar han hantera omvärlden mer praktiskt: han rör vid saker och lär sig att koordinera öga och hand, alltså att få synintryck och känselintryck att passa ihop. Det betyder att det lilla barnet redan har tillägnat sig en sorts handlingsmönster. Det har lärt sig att man gör vissa saker när man ser vissa saker och andra saker när man stöter på något helt annat.

I början är det naturligtvis svårt. Barnet behöver koncentrera sig för att göra även den allra enklaste sak, för dess rörelser har inte hunnit bli självklara och är ännu inte handlingsmönster. Senare kommer de att bli just helt självklara, och barnet kommer att röra vid sina fötter, resa sig, gå, tala och ta tag i någons hand utan att tänka på hur det går till. Ingenting som människan gör kan förstås utan att man tar hänsyn till sådana förvärvade handlingsmönster som vi inte behöver tänka på, utan som har blivit självklarheter. Den sortens kunskap och beteenden är helt enkelt inget man behöver fundera över; man har tillägnat sig dem, gjort dem till sina egna.

HANDLINGSMÖNSTREN ÄR alltså väsentliga för att förstå människan, och det gäller inte minst de förvärvade beteenden och normer som rör människans förhållande till andra människor – de samhälleliga institutionerna. Arnold Gehlens stora bidrag till vetenskapen handlar just om institutionerna och deras roll i människans liv som social varelse, för det är dessa förutbestämda handlingsmönster och självklarheter som ligger till grund för människans förmåga att tänka och handla kreativt.

Ta handslaget till exempel, för att nu uppmärksamma något som Gehlen själv inte talar om. När vi möts skakar vi hand. Vi vet ungefär när och med vem vi skall skaka hand. Vi vet det redan på förhand, och när vi skakar hand behöver vi inte tänka på vad vi skall göra med händerna. Själva hälsandet är på sätt och vis avklarat redan innan det sker. När vi blir litet osäkra på om vi skall skaka hand med en person som vi möter utgår vi från det som vi vanligen gör. Det betyder att handslaget som institution avlastar oss: vi behöver inte tänka på hur vi skall visa respekt vid mötet med andra, vi behöver inte tänka på vad vi skall säga. Det finns ett förutbestämt handlingsmönster som vi bara kan falla in i.

Det finns förstås ingenting instinktivt i handslaget, inte som ett djurs beteende kan vara. Ändå är handslaget på sätt och vis förutbestämt. Det är så man hälsar, det är bara så. Andra djur har ofta någon sorts hälsningsbeteenden som är förutbestämda. Det ligger i artens natur. Men hos människan kan hälsningen se olika ut i olika kulturer, vi

kan buga oss, föra ihop de egna handflatorna mot varandra, knäfalla eller just skaka hand. På något sätt hälsar vi alltid – vi visar varandra erkännande eller respekt. Så människan är, som Gehlen säger, "av naturen kulturvarelse". Kulturen lägger fast rörelser, handlingar och normer som vi kan följa. Dessa är helt enkelt inte något som ständigt uppföras på nytt, utan för vidare det som redan finns. Det lilla barnet behöver inte hitta på några normer eller regler; institutionerna finns alltid redan där från början. När den lille har tillägnat sig dem kommer han att kunna stå över sina beteenden: han kommer att kunna skaka hand och samtidigt tänka på annat, som att försöka läsa den andres ansiktsuttryck, tala ett främmande språk, flirta med en tredje person eller tjuvlyssna på några andra en bit bort.

Det här kan förefalla opolitiskt, okontroversiellt. Men institutioner utvecklar en egen dynamik, de blir till självständiga normer som är oberoende av den eventuella nytta de medför. Den som inte skakar hand i en situation när han förväntas göra det anses konstig, kanske till och med respektlös. Han bryter på ett irriterande vis med sättet man förväntas vara på. Även en sådan sak som hälsningsritualer grundar sig i samhälleliga hierarkier och större, mer kontroversiella institutioner. På en fest förväntas man inte skaka hand med serveringspersonalen. Det är bara så det är, som det heter, och denna norm är enastående seglivad. När servitörer och bartendrar är klädda på ungefär samma sätt som gästerna uppstår alltid en viss förlägenhet om en gäst råkar skaka hand med någon ur personalen. Festen skiljer som institution på folk och folk, på gäster och personal

Institutionernas teoretiker.
Arnold Gehlen (1904–1976).

Foto: AKG-images

**Arnold Gehlens
stora bidrag
till vetenskapen
handlar just om
institutionerna
och deras roll i
människans liv som
social varelse ...**

genom ett särskiljande som grundar sig i festens och samhällets egen hierarki. På motsvarande sätt kan hälsningsfraser skilja sig åt beroende på vem de riktar sig till, och även detta kan grunda sig i klass, kön eller etnicitet. Alla dessa institutioner speglar och är beroende av samhälleliga hierarkier.

För den vänster som Gehlen aldrig upphörde att häna var institutionerna därför ett problem, något som människan måste "emanciperas" från. Som Gehlen påpekar har institutionerna nämligen en märklig förmåga att bli självständiga. Från början betydde handslaget något helt annat: Axel Hägerström har visat att handslaget i det antika Rom i hög grad var förbundet med

avgivande av löften och att handflatornas beröring hörde ihop med den religiösa föreställningen om "befläckelse". Den som bröt ett löfte som hade avgivits genom handskakning blev besmutsad och däri grundade sig också rädslan för att bryta löftet. Men institutionen blir alltså på sätt och vis helt oberoende av sitt ursprung.

Romarnas religion är borta, en sak för historikerna, men handslaget och löftet lever kvar som institutioner. På samma sätt är handslagets ställning inte särskilt beroende av om det är "nyttigt" eller inte, inte ens i ett samhälle där de flesta saker, även forskning, sägs behöva vara "nyttiga". Handslaget är sin egen norm: som institution är det inte ifrågasatt. Men de flesta institutioner är på detta sätt inte bara smygpolitiska, utan också potentiellt kontroversiella. Staten innebär underkastelse under lagen och särskilda förpliktelser gentemot andra medborgare. Äktenskapet skiljer ut man och kvinna som ett par som på ett alldeles särskilt sätt kan bli ett. Familjen innebär förpliktelser och normer mellan fadern, modern och barnet. Och alla dessa institutioner ifrågasätts och undergrävs av högljudda minoriteter som av olika anledningar ogillar dem.

Men för Gehlen blir institutionerna tvärtom själva grunden för moraliskt handlande. Kritiken mot samhällets institutioner var för honom ett tecken på förfall, det oavsett om den som 1968 grundade sig i förvirrade föreställningar om "spontanitet" och ett "befriat" driftliv utan normer eller, mer beskedligt, i vår egen samtids aversion mot allt som verkar traditionellt. Institutionerna skapar kontinuitet i samhällets historia och den enskildes liv, och de befriar människorna inte bara från den besvärliga

upptagenhet med de egna handlingarna som präglar det lilla barnet, utan också från de egna drifterna. Institutionens normer hindrar människorna från att söka omedelbar behovstillfredsställelse. Även en hungrig person håller sig, förutsatt att han är civiliserad, till bordskicken. Och en person som håller på sin värdighet hänger inte offentligt.

DET RÅDER INGEN tvekan om att dessa sätt att kontrollera sina driftar är verkliga landvinningar för kulturen. Gehlen var förstås inte den förste som hävdade det, exempelvis hade Hegel övertygande visat på vilken moralisk betydelse det hade att människan tuktade sina begär och disciplinerade sig till en varelse som levde för framtiden och det för gångna.

I Gehlens andra huvudverk *Urmensch und Spätkultur* (1956), där han framlägger läran om institutionerna, skriver han en spekulativ empirisk urhistoria som handlar just om hur människan i förhistorisk tid utvecklade institutioner. I den historien spelar totemismen huvudrollen: i totemkulten identifierade sig en grupp människor med ett djur, och i och med den identifikationen skapades en tydlig åtskillnad mellan dem som stod utanför och dem som var innanför gruppen. För Gehlen var detta en helt revolutionerande förändring. Genom totemismen uppstod nämligen dels det striktare incestförbudet, dels förbudet mot kannibalism inom den egna gruppen. Vissa behov fick helt enkelt inte tillfredsställas omedelbart, alltså bland de egna, utan urtidmänniskan måste tillfredsställa dem indirekt och med fördröjning. Därför måste hon lära sig att behärska de egna drifterna och därmed hade grunden lagts för kulturen, för civilisationen, för ett tillstånd där regler hindrar att drifter och primitiva begär levs ut urskillningslöst och destruktivt.

Allt detta var enligt Gehlen hotat i hans egen tid. Gehlen hade i och för sig ingen som helst fäblens för civilisationskritik. Oron för den tekniska utvecklingen avfärdade han exempelvis som en ängslan för svaga människor. Men de institutioner som han försvarade med sådan frenesi ansåg han vara utsatta för oerhörda risker, i synnerhet då en ny klass intellektuella såg det som sin uppgift att ifrågasätta alla de handlingsmönster och normer som gällde institutioner som staten, kyrkan och familjen. Under senare delen av sitt liv, i ett samhällsklimat där det blev alltmer populärt att predika total revolution mot allt som inte överensstämde med det nyuppfunnas tyranni, kom Gehlen därför att alltmer trängas in i en position och en pose som gick ut på att avvisa all "reflektion" och all samhälls-

Begynnens kaos. Från den totala oordningen förs barnet in i olika ordningar genom språket och kulturen. Det är utgångspunkten för Arnold Gehlens tänkande kring människan. Foto: Corbis/Scanpix

kritik. Gehlens sista bok *Moral und Hypermoral*, som utkom 1969, är ett bittert dokument som döljer sina förtjänster bakom sarkastiska och bittra utfall mot en förvirrad eller kvartsondsint samtid.

Det var en ofruktbar flykt framåt, för Gehlens lära om institutionerna innehåller verkligt avgörande insikter. Men Gehlen hävdar med enfaset att människan måste låta sig uppslukas, "konsumeras" av institutionerna. För i den mån man börjar anse att man kan bortse från institutionerna eller förstöra dem i enlighet med abstrakta rättvisideal uppstår enligt Gehlen en verkligt farlig situation. För det första finns det en sorts brutalisering som kan uppstå genom den kritiska reflektionen kring institutionernas värde: det sofistiska avvisandet av de regler som gäller nu kan utmyn-

na i ett destruktivt, egenmäktigt godtycke. För det andra var de samhälleliga institutionerna för Gehlen historiskt framväxta skapelser som själva grundade sig i en viktig och fruktbar jämvikt, där olika värden balanserades mot varandra.

I *Moral und Hypermoral* hade Gehlen utvecklat en lära om "källorna" till det normativa, det vill säga till moral, rätt och politik, och visat att olika institutioner empiriskt grundade sig i olika företeelser i samhället. Det gällde exempelvis det ekonomiska behovet av ömsesidighet, vissa "fysiologiska" dygder som kärlek till

det egna barnet och förpliktelse gentemot den egna familjen, rädslan för smärta och död eller den humanitära respekten för främmande människors värdighet. Gehlen menade nu att ett ensidigt ställ-

ningstagande för någon enskild av dessa företeelser med nödvändighet blir destruktivt och farligt genom att det "frigör aggression". En ensidig radikaliserings av statens etos, vilket innebär lydnad och likhet inför lagen, medför aggression mot familjen, som grundar sig i skillnader mellan föräldrar och barn och gentemot icke-familjemedlemmar. På samma sätt innebär en ensidig radikaliserings av mänsklighetsmoralen aggression mot staten och dess behov av att upprätthålla och skydda gränser. Och i den mån man godtyckligt börjar ifrågasätta samhällets institutioner kommer man också att utsätta dessa och därför sig själv för den typen av risker. Därför ställde sig Gehlen förbehållslöst på institutionernas sida: ingenting skulle ifrågasättas. Människan måste, hette det i en av Gehlens mest kontroversiella formuleringar, låta sig "förbrännas" av institutionerna.

FRÅGAN ÄR FÖRSTÅS varför. Den stora svagheten i Gehlens institutionslära ligger, som den tyske filo-

sofen Christian Thies har påpekat, i att den inte ger något svar på frågan. Man måste rimligen kunna kritisera institutioner, men Gehlen tillhandahåller inga principer som kan avgöra sådant. I stället arbetar han sig allt längre in i en teoretisk återvändsgränd, som går ut på att människan måste acceptera alla institutioner just så som de är – eller också bli destruktiv för samhället och dess stabilitet. Men det är inte nödvändigt att utifrån Gehlens insikter acceptera hans egna slutsatser om behovet av total underkastelse under institutionerna. Tvärtom har Carl-Göran Heidegren påpekat att Gehlens eget handlingsbegrepp rymmer en helt annan potential. Och Christian Thies har hävdad att Gehlen hade blivit tvungen att överge sitt överdrivet stela ordningstänkande om han utvecklat sina insikter om "fantasins" roll i mänskligt handlande.

Det gör att själva insikten om människans behov av institutioner likafullt är helt avgörande. När människan avlastas från behovet att tänka på sina mest grundläggande beteenden frigörs energi för annan tankeverksamhet. Genom att ha förvärvat vissa beteenden som hon inte längre reflekterar över eller som hon inte ens behöver tänka på har hon också fått en ny frihet, en "distans till sig själv".

När hon läser en snårig text behöver hon inte stava sig igenom den genom att ljuda bokstäverna eller tänka efter vad varje ord betyder, eftersom detta är handlingsmönster och kunskap som har blivit så självklara, så mycket en del av henne att hon inte ens behöver tänka att de finns där. Det är på grundval av dessa förvärvade självklarheter, normer, rörelser och handlingsmönster, kort och gott just genom dessa institutioner, som människan över huvud taget kan utveckla kreativitet.

För dem som anser att alla institutioner är förtryckande eller godtyckliga spelar det rimligen ingen roll – för vissa emancipatoriskt sinnade andar är exempelvis bordskick bara en repressiv strategi för att markera och upprätthålla klasskillnader. Men den civiliserade människan lever i sina institutioner. Under måltiden kan hon äta, hantera besticken, kontrollera sin kropp och sina drifter, tala med sina bordsgrannar och utveckla högre andlig verksamhet. Hon kan kontrollera sig själv genom att inte alls behöva tänka på det hon gör, för hon har tuktats och disciplinerats så att hon inte ifrågasätter och inte ens tänker på vissa handlingsmönster. Den påslösa och klotlösa varelsen måste göra just så, och måste lära sig det redan från början. I det ligger en alldeles särskild värdighet och en alldeles särskild frihet. ■

Men för Gehlen blir institutionerna tvärtom själva grunden för moraliskt handlande. Kritiken mot samhällets institutioner var för honom ett tecken på förfall ...

Nuder är miljonärens fiende men mångmiljonärens vän

ESSÄ/ Beskattning. Det svenska skattesystemet bygger i realiteten på principen om att ta från de ganska rika och ge till de fattiga. Stora kapitalägare och stora företag kan tillskansa sig undantag mot att de inte flyttar utomlands, eftersom de anses vara viktiga för tillväxten. Men i dagens globaliserade värld har också de ganska rika möjlighet att flytta utomlands och det är heller inte säkert att det är storföretagen som kommer att stå för tillväxten i framtidens ekonomi.

När utvidgning av rösträtten diskuterades under 1800-talets första hälft fruktade många politiska tänkare att allmän rösträtt skulle leda till att den fattiga majoriteten använde sin nyvunna politiska makt till att konfiskera de rikas egendom. Deras resonemang var enkelt: den som inte äger något har inte heller något att förlora på att rösta för fullständig utjämning. Till exempel konstaterade Alexis de Tocqueville att "då de flesta väljare inte har någon beskattningsbar egendom, kan pengar som används för samhällets bästa endast komma dem till nytta, aldrig skada dem".¹ En följd av detta var enligt den engelske ekonomen David Ricardo att rösträtten endast kunde utvidgas till "dem som inte har ett intresse av att oimångföra äganderätten".² Att ge rösträtt till alla skulle, enligt den engelske politikern Thomas Macaulay, innebära "slutet för äganderätten och därmed för hela vår civilisation".³ Det man tyckte sig se var alltså en djup motsättning mellan en fattigare majoritets möjligheter att beskatta och förutsättningarna för kapitalistisk verksamhet som sparande, företagande och förmögensuppbyggnad, en motsättning mellan demokrati och kapitalism.

I dag vet vi att dessa farhågor inte besannats. Många har i och för sig konstaterat att den offentliga sektorns storlek och skatteuttaget gradvis vuxit sedan rösträtten utvidgats, men någon fullständig utjämning har inte röstats fram i något land. Varför utnyttjar då inte en fattigare majoritet demokratin till att fullständigt utjämna inkomster och förmögenheter?

Den vanligaste ekonomiska förklaringen till detta är att även om en del personer kortsiktigt skulle tjäna på att rösta för total utjämning, inser de också de framtida konsekvenserna av detta. Ett totalt beslagtagande av individers förmögenheter skulle betyda att ingen kommer att vilja bygga upp nya förmögenheter i framtiden. På motsvarande sätt skulle en hundraprocentig skatt på individers inkomster påverka viljan att arbeta. I ett politiskt val kan man därför tänka sig att en "rationell fattigare majoritet" förstår att det inte ligger i deras långsiktiga intresse att ta bort drivkrafterna för arbete och förmögensuppbyggande. Följaktligen skulle de aldrig rösta på ett parti som föreslog något sådant, utan i stället välja dem som står för en balans mellan rättvis fördelning och ekonomiska incitament.

Detta resonemang om en avvägning mellan omfördelningsambitioner och ekonomisk effektivitet ligger sedan länge till grund

Av
Jesper
Roine

Fil. dr i national-
ekonomi och
forskare
på Handelshögskolan
i Stockholm

för mycket av den ekonomisk-politiska debatten i Sverige. De som är för höga skatter menar att rättvisaspekterna är viktigare än eventuella effektivitetsförluster, medan kritiker menar att de höga skatterna skadar tillväxten och därmed minskar kakan som ska fördelas. De flesta beskrivningar av politiska attityder utgår också ifrån denna bild av verkligheten. En polär motsättning målas upp där den röd-blå vänster-högerskalan ses som en spegelbild av inkomster och ekonomiska intressen. De med höga inkomster och förmögenheter antas ogilla höga skatter, de med låga inkomster tycker tvärtom, och någonstans i mitten finns den "representativa medborgaren" som står för den demokratiskt beslutade balansen mellan omfördelning och ekonomisk effektivitet.

Det finns dock en rad observationer som är besvärande för detta resonemang om en avvägning mellan omfördelning och effektivitet. Till att börja med är det förvånansvärt svårt att hitta bevis för att personer verkligen skulle jobba mer om inkomstskatten sänks eller att de skulle jobba mindre om den höjs. Inte ens i högskatteländer som Sverige, där marginals-katten under vissa perioder legat mellan 80 och 90 procent, har man kunnat påvisa tydligt negativa effekter av skatter på hur mycket folk jobbar.⁴ När det gäller skatters negativa inverkan på investeringsviljan är det inte heller lätt att belägga att höga skatter skulle ha de entydigt negativa effekter som denna teori förutspår.⁵ Beträffande de politiska implikationerna så är höginkomsttagare säkerligen över lag mer negativa till höga skatter än de med låga inkomster, men teorin tycks inte kunna förklara den så kallade samförståndspolitik i Sverige, som på många sätt varit en koalition mellan stora kapitalägare och representanterna för låginkomsttagarna.

FINNS DET NÅGOT alternativt sätt att förstå detta? Betyder det faktum att människor jobbar trots mycket höga skatter att de inte reagerar på ekonomiska incitament? Inte nödvändigtvis. En möjlig invändning är att förändringar sker långsamt och omärkligt över längre tid och därför är svåra att observera. En mer direkt anledning är att det finns många andra sätt att reagera på ett högt skattetryck än att arbeta mindre eller att inte göra investeringar. Studier som försökt analysera beteendeförändringar i samband med stora skattereformer har funnit att personer, snarare än att justera sin arbetsinsats, vidtar olika åtgärder för att i möjligaste mån slippa betala skatt. I stället för att jobba mindre tycks ett svar på högre skatter vara att utnyttja komplexiteten i skattesystemet

1 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, 1969 (1848), s. 209.

2 Brev från Ricardo till ekonomen Hutches Trower, *The works and correspondances of David Ricardo*, 1952 (1818), Vol. VII. Det är värt att notera att Ricardo, trots ställningstagandet, var den som argumenterade för en utvidgning av rösträtt.

3 T. B. Macaulay, *Complete Writings*, Vol. 17, 1990.

4 Se t. ex. J. Agell och M. Persson, "Tax arbitrage and labor supply", i *Journal of Public Economics*, Vol. 78, 2000 och hänvisningar däri.

5 Se till exempel J. Temple, "The new growth evidence" *Journal of Economic Literature* Vol. 37 (1), 1999.

för att minimera skattebördan.⁶ Det finns en rad sätt på vilket detta kan göras, alltifrån relativt enkel skatteplanering och omdefiniering av inkomstslag till aktiviteter i lagens gråzoner där inkomster flyttas utomlands av skatteskal.

Ett annat sätt att reagera på är att försöka påverka den politiska beslutsprocessen för att till exempel bli skattemässigt särbehandlad. Om detta är möjligt kan det generella skatetrycket vara högt, men den som lyckas påverka utformningen av skatteuttaget behöver inte nödvändigtvis betala särskilt höga skatter. Även här finns en rad olika sätt att uppnå detta, alltifrån opinionsbildning och lobbyverksamhet för att övertyga om vikten av att bli särbehandlad till rena mutor.

Man kan förstås tycka att det inte spelar någon roll om den negativa effekten kommer av att människor jobbar mindre eller av att de försöker undvika att betala skatt på olika sätt. Båda reaktionerna leder ju till att de totala skatteintäkterna minskar. Det som dock är speciellt med många av möjligheterna att undvika skatt, särskilt om man ska göra det på laglig väg, är att de inte står alla till buds. Att baserat på beskattningsöverväganden välja i vilken mån man vill ha delar av sin ersättning i form av optionsprogram, någon typ av försäkring eller kanske som någon annan förmån, eller som lön, är inte ett val som den typiska löntagaren har. Det lönar sig inte heller för vem som helst att ägna sig åt avancerad skatteplanering, att flytta pengar utomlands eller ens att anlita en skatterådgivare. Detta slags åtgärder är inte lönsamma, ibland inte ens möjliga, om man inte är relativt välbeställd.

Vidare är möjligheterna att få politiskt gehör för att bli skattemässigt särbehandlad förbehållna ett mycket litet fåtal. Undantaget från förmögenhetsskatt för Sveriges rikaste personer är ett bra exempel på detta. Det är svårt att föreställa sig ett motsvarande undantag för en mindre förmögen och mindre inflytelserik person, även om denne hade en bra förklaring till varför skatten just i hans fall var speciellt orimlig. Undantaget från förmögenhetsskatt illustrerar också ett krasst politiskt resonemang som ofta förs fram: det är bättre att undanta de allra rikaste för annars flyttar de utomlands och då förlorar vi andra skatteinkomster som de nu betalar. Den som inte på ett trovärdigt sätt kan hota med att flytta utomlands eller som inte betalar extremt mycket i skatt behöver man inte göra undantag för.

På motsvarande sätt är möjligheterna till politiskt inflytande förstås mycket större hos de största och mest väletablerade företagen än hos mindre företag. Särbehandlingslogiken baserar sig här på en pragmatisk hållning som liknar undantagen för vissa individer. Man antar att det är viktigt att skapa goda förutsättningar för de största företagen då dessa står för de största investeringarna och de flesta jobben, medan det inte finns någon speciell anledning att särbehandla företag som inte står för stora investeringar och arbetstillfällen.

OM ETT OMFÖRDELNINGSSYSTEM karakteriseras av att de rikaste personerna och de största företagen av olika skäl har störst möjligheter att undvika skatter eller bli särbehandlade, får detta en rad konsekvenser för hur omfördelningspolitiken kommer att gestalta sig. Dessa gruppers faktiska skattebörda kommer att vara lägre än annars, dels för att det finns tekniska skäl som leder till att de har lättare att skatteplanera, dels för att insikten om dessa möjligheter leder till att det ibland kan ses som rationellt att sänka deras faktiska skattebörda. Ser man dem dessutom som speciellt viktiga för tillväxten blir bilden än tydligare. Ett omfördelningssystem kan under dessa förutsättningar officiellt ha ambitionen att omfördela "från de rika till de fattiga", men i praktiken när inte progressiviteten dem med de allra högsta inkomsterna och förmögenheterna. I ett sådant system sker omfördelning i stället från "de ganska rika till de fattiga", och de som proportionellt sett betalar mest är de som tjänar relativt bra men som inte är tillräckligt rika för att tillhöra dem som kan undvika skatt.

Ytterst leder allt detta till en modifierad teori för hur politiska krav på omfördelning påverkar delar av ekonomins utveckling. I stället för en direkt avvägning mellan omfördelningsambitioner och effektivitet möjliggörs omfattande omfördelning, samtidigt som de negativa effekterna av höga skatter inte drabbar de rikaste individerna eller de största företagen, i alla fall inte fullt ut. Detta betyder i sin tur att de politiska uppfattningarna inte nöd-

Skattebärare.

Den gråe som bär Sverige smiter.

Illustration:
Guje Engström

vändigtvis behöver vara direkta spegelbilder av inkomster och förmögenheter. En rik person kan mycket väl föredra ett högskattesamhälle där han har politiskt inflytande framför ett samhälle med lägre skatt där han inte har motsvarande position.

Ser man till den svenska välfärdsstatens historia det senaste halvsekllet finns en rad observationer som stämmer väl överens med denna beskrivning av verkligheten. Sverige har en lång historia av politik som syftar till att utjämna klassklyftorna genom höga och progressiva skatter. En bärande tanke har alltid varit att medborgarna ska, som det brukar uttryckas, betala efter förmåga och få efter behov. Under mycket långa perioder har också inkomsterna efter skatt och transfereringar varit mycket jämt fördelade.⁷ Samtidigt har dock utformningen av skattesystemet i Sverige systematiskt gynnat kapitalstarka individer. Skatterna på kapitalinkomster har varit relativt låga och tidvis till och med negativa. Kombinationen av höga progressiva inkomstskatter och låga faktiska kapitalskatter gynnar förstås den som redan har en stor förmögenhet på bekostnad av den som försöker arbeta och spara ihop pengar. Utöver systematiska skillnader mellan reell kapitalbeskattning och beskattning av inkomst är välfärdsstatens histo-

⁶ Se till exempel A. Auerbach och J. Slemrod, "The economic effects of the Tax Reform Act of 1986", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 35, 1997.

⁷ Se till exempel A. Björklund, "Income Distribution in Sweden: What is the Achievement of the Welfare State?", *Swedish Economic Policy Review*, Vol. 5 (1), 1998.

ria som bekant också kantad av nolltaxerande miljonärer, utflyttade idrottsstjärnor, artister och filmregissörer och andra exempel på hur rika personer framgångsrikt undvikit att betala skatt. Det är således tydligen inte bara "förmåga att betala" som har spelat roll.

Dessa observationer kanske också kan bidra till att förklara hur det kommer sig att Sverige, trots en så lång historia av ambitiös utjämningspolitik, har en mycket ojämn förmögenhetsfördelning. År 1992 ägde den rikaste procenten av svenskarna 13 procent av de samlade förmögenheterna, den rikaste femtedelen ungefär 73 procent och nästan hälften av alla svenskar hade ingen förmögenhet alls. Detta gör den svenska förmögenhetsfördelningen ungefär lika ojämlig som den i USA.⁸ Dessa siffror tar dessutom inte hänsyn till att stora förmögenheter flyttats utomlands. Det tycks alltså som att årtionden av kraftig utjämning av disponibla inkomster inte satt några stora spår i fördelningen av förmögenhet.⁹

När det gäller villkoren för företag stämmer också bilden av omfördelningspolitik med speciella hänsyn till "viktiga" företag väl in på Sverige. Även om skattesatserna för företagsvinster under stora delar av efterkrigstiden varit höga, så har avskrivningsregler och fonderingsmöjligheter gjort att framför allt kapitalintensiva industriföretag i realiteten betalat mycket låga skatter. Villkoren för humankapitalintensiva, mindre företag har inte varit lika förmånliga.¹⁰ Detta systematiska gynnande av stora, etablerade företag är förmodligen en viktig anledning till att Sverige har en företagsstruktur med en kraftig tonvikt på just stora industriföretag. Det har säkert också påverkat framväxten av nya företag.¹¹ Regelverket kring ägande och kontroll av företag, med inslag som A- och B-aktier och gynnsamma villkor för institutionellt ägande, har också utformats med tanke på befintliga storägare.

Slutligen kan kombinationen av ambitiös omfördelningspolitik och de förmånliga villkoren för stora företag och kapitalägare ses som ett exempel på en politisk koalition mellan de allra rikaste och (representanterna för) låginkomsttagarna. Om några förlopp ska pekas ut så är det förstås de med relativt höga inkomster och de mindre och medelstora företagen. En känd svensk ekonom lär ha beskrivit det svenska systemet som ett där "finansministern är miljonärens fiende men mångmiljonärens bästa vän".¹² Mer träffande än så kan det knappast uttryckas.

DEN CENTRALA FRÅGAN är om detta är bra eller dåligt. Har verkligen det svenska systemet lyckats eliminera konflikten mellan omfördelningsambitioner och ekonomiska drivkrafter? Ja, på många sätt har det onekligen fungerat. Det går inte att komma ifrån att Sverige, åtminstone fram till sjuttioalet, lyckats kombinera höga skatter, ambitiös omfördelningspolitik och ekonomisk effektivitet. Sedan dess har den ekonomiska tillväxten visserligen halkat efter jämförbara länders, men kanske ändå inte så mycket som många har befarat. Bekämpandet av fattigdom och utjämnandet av disponibla inkomster har också lyckats, med det eventuella förbehållet att mycket talar för att de allra rikaste inte omfattats av systemet på det progressiva sätt som retoriken förespeglar. Trots detta skulle nog de som gärna lyfter fram framgångarna säga att även om man låtit ett fåtal mycket rika personer få goda villkor så må detta vara hänt. Det är förhållandena för det stora flertalet som räknas.

Om man väljer att se systemets historia som en framgång, vilket förstås inte är okontroversiellt, måste man också se till vad som legat bakom denna framgång. Vilka villkor är det som gjort det möjligt att kombinera ambitiös omfördelningspolitik och ekonomisk tillväxt? Att identifiera dessa villkor är inte bara intressant i sig, utan också utgångspunkten för att diskutera systemets framtid.

Ett första villkor för att systemet ska fungera är att inkomsttagarna, framför allt de med höga inkomster, är villiga att betala höga skatter. Det finns åtminstone tre tänkbara skäl till att detta skulle ha varit fallet under de senaste femtio åren. (1) De har helt enkelt inte haft några alternativ. Löntagare har haft relativt små möjligheter att påverka sina skatteinbetalningar. Detsamma har i viss utsträckning gällt arbetstider. Att byta jobb har förstås inte påverkat situationen såvida man inte flyttat utomlands, vilket inte varit särskilt vanligt. (2) De har inte fullt ut förstått hur systemet fungerar och har inte insett hur mycket skatt de faktiskt betalar. Även om detta är spekulativt så finns det en del i utformningen av skatteuttaget som gjort att transparensen inte varit maximal.

Den enda kvarvarande möjligheten för framtiden är således att systemet faktiskt måste leverera vad skattebetalarna förväntar sig.

⁸ Siffrorna gäller fördelningen 1992 och är hämtade från en artikel av Domeij, David och Paul Klein, "Inequality of Income and Wealth in Sweden", opublicerat manuskript, 1998. Vad gäller jämförelsen med USA är det viktigt att komma ihåg att mycket av sparandet och därmed uppbyggandet av förmögenhet i USA är ett substitut för pensioner, sjukvård, utbildning och så vidare som i Sverige tillhandahålls av staten.

⁹ Vidare synpunkter finns i Stefan Fölster, *Jämlikheten som försvann*, 2003.

¹⁰ Se t.ex. Magnus Henrekson och Ulf Jacobsson, "Where Schumpeter was nearly right", *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 11, 2001 och hänvisningar där.

¹¹ Se M. Henrekson och D. Johansson, "Institutional Effects on the Evolution of the Size Distribution of Firms", *Small Business Economics*, Vol. 12 (1), 1999.

¹² Cedric Sandford, *Taxing Personal Wealth*, 1971.

(3) Den kanske mest direkta anledningen är förstås att de ansett att systemet faktiskt fungerat bra och sett vinsterna med det. I varierande grad kan man nog säga att alla dessa skäl bidragit till att de svenska inkomsttagarna sedan femtioalet och framåt faktiskt varit villiga att betala hög skatt.

Ett andra viktigt villkor för att systemet ska fungera är att stora kapitalägare och de stora industriföretagen kan stå för merparten av en tillfredsställande ekonomisk tillväxt. Den viktigaste faktorn för att detta ska vara möjligt är att det finns betydande skalfördelar, det vill säga att såväl produktion som innovation och teknisk utveckling blir mest effektiv om den utförs i stora företag. Inom flera av de traditionella så kallade basindustrierna finns det betydande skalfördelar och således är det möjligt att även detta villkor för systemets funktion till stor del varit uppfyllt under stora delar av det senaste halvsekle.

VILKA ÄR DÅ FÖRUTSÄTTNINGARNA för att denna typ av politik skall lyckas även i framtiden? När det gäller möjligheterna att fortsätta ta ut höga skatter ifrån löntagarna, och då framför allt från höginkomsttagarna, så vilar alltså detta på en kombination av att de (1) inte har några alternativ, (2) missbedömer hur mycket de faktiskt betalar och (3) är nöjda med hur systemet fungerar. Mycket talar för att åtminstone två av dessa inte kan utgöra någon långsiktig grund för ett fortsatt högt skatteuttag. Möjligheterna för vanliga löntagare, och allra främst välutbildade höginkomsttagare, att flytta utomlands har förändrats dramatiskt de senaste årtiondena. Kombinationen av ökade språkkunskaper, utlands-erfarenhet och allt färre formella hinder har gjort att kostnaderna för att flytta till ett annat land är betydligt lägre än tidigare. Detta betyder något förenklat att på samma sätt som man tidigare tagit hänsyn till att kapital kan lämna landet om villkoren i Sverige varit alltför oförmånliga, kommer man i allt högre utsträckning tvingas föra samma resonemang kring höginkomsttagare. Beträffande den andra punkten är det självklart att i den mån systemet varit baserat på missuppfattningar om hur det fungerar är detta inte långsiktigt hållbart. Den enda kvarvarande möjligheten för framtiden är således att systemet faktiskt måste leverera vad skattebetalarna förväntar sig.

För att detta skall vara möjligt krävs dock en god ekonomisk utveckling. Om denna även framdeles skall kunna baseras på stora kapitalägare och stora företag krävs alltmer av dessa, eftersom baksidan av den svenska framgångsmodellen varit att återväxten av nya företag varit svag. Det krävs att företag med betydande skalfördelar även i fortsättningen kommer att dominera den svenska ekonomin och att dessa också är mest lämpade att driva den teknologiska utvecklingen framåt. Mycket tyder dock på att detta inte kommer att vara fallet. De senaste årtiondena har tjänste- och servicesektorerna blivit allt viktigare delar av ekonomin. Dessa sektorer är relativt sett inte särskilt realkapitalintensiva och har inte heller några betydande skalfördelar. Formerna för att driva företag inom dessa branscher är typiskt sett inte de som gynnas i Sverige. När det gäller möjligheterna till innovationer och teknikutveckling är inte bilden lika tydlig. Inom vissa områden finns betydande skalfördelar och mycket av denna verksamhet kräver också stora kapitalinsatser. Samtidigt är det dock helt klart att många av världens nu största högteknologiska företag har startat i liten skala och sedan vuxit utifrån en idé som inte har sitt ursprung i styrd forskning inom ett befintligt företag. Trots att Sverige är framstående inom till exempel teknisk och naturvetenskaplig forskning så finns mycket få exempel på denna typ av nya svenska storföretag.

MYCKET TYDER PÅ att flera viktiga förutsättningar för delar av den svenska modellen i grunden förändrats de senaste årtiondena. Samtidigt har systemets logik lett till ett allt större beroende av en specifik grupp – storföretagen och de stora kapitalägarna – som gynnas i egenskap av att vara särskilt viktiga för tillväxten. Detta har i sin tur försvårat för framväxten av nya förmögenheter och nya företag och därför befinner sig Sverige i en långsiktigt prekär situation. Insikterna om detta verkar finnas sedan en tid tillbaka. Skattereformen i början av nittioalet tog bort många av de mest flagranta stöden till de kapitalintensiva företagen och reducerade mängden kryphål i skattelagstiftningen. Även om

delar av dess goda intentioner sedan dess förstörts och ett nytt lapptäcke av undantag och specialregler skapats, så var det ett stort steg mot enhetligare beskattning. Det är dock fortfarande så att villkoren för de stora företagen intar en speciell plats i resonemangen om tillväxt.

Det senaste decenniet har också intresset för småföretagande sakta vaknat till liv. Attityderna till entreprenörskap har förändrats och det tycks som att man söker efter en ny grupp som genom särskilt gynnsamma villkor ska lösa tillväxten. Tyder inte detta på att man förstått problematiken? Nej, kanske inte ändå. Det mest fundamentala problemet med en politik som baserats på att gynna vissa är nämligen inte att man favoriserar fel grupper. Det största problemet är idén om att i tillväxtens och den ekonomiska effektivitetens namn gynna vissa grupper över huvud taget. Det finns många skäl till att detta är problematiskt, men det kanske viktigaste är att det

13 Nationalekonomiska föreningens sammanträde den 14 januari 1947.

förutsätter att politikerna vet vilka som kommer att skapa ekonomisk tillväxt i framtiden. Det vet varken de eller någon annan.

När Nationalekonomiska föreningen sammanträdde 1947 för att diskutera det nya skatteförslaget noterade professor Eli Heckscher i sitt inledande anförande att "redan det bestående systemet fört med sig [...] betydande skadeverkningar. Det har blivit ett skattetänkande, som kommit att behärska människornas handlingssätt. Frågan har varit: 'Hur skall jag undgå skatt?' och frågan har inte varit 'Hur skall jag handla på det i sig självt klokaste sättet'." Om detta var ett problem 1947 kan man knappast säga att det blivit bättre sedan dess. Snarast verkar detta skattetänkande ha blivit en grundsten i den ekonomiska politiken. För att parafraasa Eli Heckscher har frågan blivit "Vem skall vi undanta från skatt för att skapa tillväxt?" i stället för "Hur ska vi beskatta på det i sig självt klokaste sättet?" Det senare borde vara utgångspunkten för diskussioner om skattesystemets och välfärdsstatens framtida utformning, inte sökandet efter en ny grupp som i tillväxtens namn speciellt förtjänar att gynnas. ■

De borgerliga partikulturerna befinner sig på koalitionskurs

ESSÄ/ Borgerlig allians. De kulturella skillnaderna mellan de borgerliga partierna har försvårat ett samarbete. Den centrala konflikten har stått mellan moderaternas idépolitiska konsekvens och centerns kompromissvilja. Men de förändringar som skett sedan 2002 har drastiskt förbättrat förutsättningarna för en borgerlig allians.

KATARINA BARRLING HERMANSSON

Fil. dr i statskunskap vid Uppsala universitet

HUR KOMMER DET SIG att svensk borgerlighet haft så svårt att finna fungerande former för varaktigt samarbete trots stora meningslikheter och det gemensamma intresset att rubba socialdemokraternas nära nog massiva sjuttioåriga tid vid makten? Att hänvisa till befintliga skillnader i politiska idéer är inte tillräckligt; exempel både utanför och innanför Sveriges gränser visar att konservativa och liberaler av olika schatteringar förmått samsas i högre grad än vad den svenska rikspolitiken låter ana. Vi behöver inte gå längre än till Finland för att se att till och med moderater och socialdemokrater varit kapabla till ett omfattande samarbete. Därför ligger det nära till hands att misstänka att det finns någonting i själva det politiska arbetssättet, i partikulturen, som lagt hinder i vägen för en borgerlig samling.¹

Kulturerna i moderaterna, folkpartiet, centerpartiet och kristdemokraterna kan förstås utifrån två dimensioner. Den första rör synen på politisk förmåga. Begreppet skall tolkas i vid mening och omfattar både intellektuell, praktisk och social förmåga men också ansvarskänsla, det vill säga hur

¹ Det empiriska stödet för mina påståenden finns i den undersökning av kulturen i riksdagens partigrupper som jag genomförde under mandatperioden 1998–2002. Den visade att frågan om personkemi ofta kunde föras tillbaka på skilda partikulturer, det vill säga personkemi var ofta god med företrädare för partier som hade en partikultur i överensstämmelse med den egna gruppens.

en politiker bör uppträda för att på ett moraliskt legitimt sätt befrämja möjligheten att omsätta denna förmåga i politiska beslut. Även om samtliga partier har vissa särdrag, går det att urskilja två tydliga grupperingar i förhållande till denna dimension: moderaterna och folkpartiet å ena sidan, centern och kristdemokraterna å den andra.

Den andra dimensionen rör spänningen mellan individualism och kollektivism, det vill säga hur stark gruppen som kollektiv uppfattas vara i förhållande till den enskilda ledamoten. Längs denna dimension är grupperingen en annan: moderaterna, kristdemokraterna och centern tenderar åt det kollektivistiska hållet, medan folkpartiet är avsevärt mer individualistiskt.

I SYNEN PÅ POLITISK förmåga är moderaternas kultur den mest renodlat rationalistiska. Den typiska (och goda) moderaten beskrivs som saklig, påläst och med ett intellektuellt förhållningssätt till politiska problem. Den sakkunskap som går att formulera exakt och objektivt värderas

högst. Riksdagsgruppens kultur rymmer uppfattningen att man inte bara har politiskt rätt, utan också rätt i sak, något vissa riksdagsmoderater anser ha bidragit till en teknokratisk politisk stil. Politiken blir ett instrument för att lösa problem, och när det gäller att definiera vilka problemen är och hur de lämpligen behandlas anser sig moderaterna få stöd av historien när de påstår sig vara den bästa uttolkaren.

För en moderat är dessa kvaliteter oundgängliga och kan aldrig kompenseras av karisma, social begåvning eller folklig förankring, även om sådana egenskaper förvisso bejakas om de är förenade med den nödvändiga rationaliteten. Rationalismen gör att frågan om social trivsel och gemenskap hamnar i skymundan; politiska beslut fattas på saklig och professionell grund, och frågan om social gemenskap blir därmed irrelevant i politiska sammanhang.

Moderaternas grupp präglas av övertygelsen om att det är eftersträvänsvärt att handla konsekvent, inte minst som idébärare. En politiker visar ansvarskänsla genom att vara ideologiskt konsekvent, så

att väljarna vet vad deras röst ger. Gruppens parlamentariska handlingsutrymme begränsas därmed, men förlusten mildras av den förtröstan som följer av vetskapen om att de egna idéerna tids nog kommer att få (och i viss mån redan fått) praktiskt genomslag, om än tillämpade av andra partier. Trots sin storlek har moderaterna därför haft svårt att ikläda sig rollen som samlande parlamentarisk kraft och i stället tenderat att betona sin oppositionsställning.

Moderaterna är vid sidan av socialdemokraterna riksdagens mest kollektivistiska parti. Den underordnade ställning individen har i förhållande till gruppen är förenlig med strävan efter konsekvens. Normen om anpassning till gruppen, även på områden som inte rör de politiska idéerna, motverkar förekomsten av individuella avvikelser.

Många enskilda moderater är kluvna inför kulturen i sitt eget parti. Samtliga menar att den har positiva sidor, men majoriteten är parallellt kritisk, framför allt till den tydliga rationalismen och de stränga kraven på konsekvens, eftersom de menar att detta skadar partiets möjligheter att nå parlamentariskt inflytande och större framgångar bland väljarna. Rationalismen får dem att framstå som hårda och hjärtlösa och understryker deras ställning som elit. Gruppen har ett ideal som strider mot den mer allmänna svenska kulturens förväntan om såväl moderation som egalitär anda.

Även hos folkpartiet har sättet att betrakta kunskap tydlig rationalistisk prägel. Riksdagsgruppen anser att det finns en sanning som nås genom en kombination av sakkunskap och analys. I likhet med moderatgruppen finns också en föreställning om den egna ideologin och det objektiva sanna som nära förbundna med varandra.

En väsentlig skillnad i förhållande till moderaterna är att folkpartiet inte på samma sätt ser svaren som från början givna. Om moderaterna anser att den egna ideologin genom att vara sakligt snarare än politiskt grundad tillhandahåller korrekta svar, menar folkpartigruppen att ideologin ger en metod som om den tillämpas korrekt ger goda svar. Detta ger ett annat utrymme för reflektion och samtal. Det eftertänksamma övervägandet kring praktisk tillämpning är inte ett självändamål som hos centern, utan en konsekvens av den rationalistiska tankeprocessen. När gruppen väl nått en rationell slutsats tenderar man att betrakta denna som korrekt och absolut, oberoende av om den är förenlig med praktisk handling i en given situation.

Skulle den lägga hinder i vägen för parlamentarisk handlingskraft, till exempel i form av en partiöverskridande överenskommelse, betraktas detta som ett uttryck för att den politiska motståndssidan inte nått insikt om vari det korrekta svaret består. Enligt folkpartisterna är det mer väsentligt att veta sig *ha* rätt än att *få* rätt. Detta ger gruppen ett självförtroende som i högre grad än hos något annat parti är oberoende av opinionssiffror. En ledamot jag intervjuat framhåller att folkpartister (till skillnad från bland andra moderater)

inte ser världen i svart eller vitt utan är nyanserade och medvetna om tillvarons gråskalor. Men vad hennes beskrivning samtidigt visar är att när denna position i den grå mitten väl definierats framstår den som lika svartvitt sann som hos någon moderat.

Frågan om ideologisk konsekvens respektive kompromissvilja ägnas långt ifrån samma utrymme som bland moderater och centerpartister. Kompromissen betraktas varken med skepsis (som hos m) eller som någonting i sig gott (som hos c), utan som en möjlig konsekvens av den renodlade rationalism gruppen representerar. Kompromissen är inte i sig tecken på ansvarskänsla. Om konsekvent idépolitik representerar ansvarskänsla i en moderats ögon, så intar konsekvent argumentation motsvarande roll för folkpartisten. Som rationellt svar är kompromissen ett uttryck för ansvarskänsla även för en folkpartist, men den har inte ett egenvärde. Litet förenklat skulle detta kunna formuleras som att centerns syn på ansvarskänsla leder till otydlighet genom att man i kompromissen väger för- och nackdelar tillsammans med en politisk motpart. Folkpartiets sätt att visa ansvarskänsla ger även det upphov till otydlighet, men här uppstår den genom att man väger fördelar mot nackdelar i en fortlöpande dialog med sig själv.

Liksom hos m gör folkpartiets strikta och entydiga sakinriktning att frågan om social gemenskap inte betraktas som väsentlig, något som vissa enskilda folkpartister är kritiska till. Folkpartiet är den enda individualistiska gruppen bland borgerliga partier. Detta drag harmonierar med gruppens kritiska variant av rationalismen; självständiga individer torde befrämja det ifrågasättande av det vedertagna som denna intellektuella metod förutsätter.

I LIKHET MED moderaterna och folkpartiet är centerpartiet entydigt sakinriktat i synen på politisk förmåga, men man avviker genom att inte framhålla den kunskap som springer ur intellektuella resonemang eller teoretisk kunskap, utan den som är knuten till praktisk, vardagsnära erfarenhet. I stället för blixtrande intellekt och elegant formuleringskonst eftersträvas att inte rusa åstad, att ta sig tid till eftertanke, ta sig rätten att vara långsam. Centern är den enda grupp (av samtliga partier) som uttryckligen påstår att även långtgående taktisk skicklighet och "list" är någonting som präglar den egna gruppen och som dessutom uppskattas – en inställning som rimmar väl med centerns benägenhet att förknippa politisk förmåga med beredskap att omsätta politiska idéer i praktisk handling.

Denna sida avspeglas även i partiets skepsis till teoretiskt formulerad kunskap, även i de fall då denna typ av kunskap skulle kunna främja gruppens politiska arbete. Centern har också i likhet med moderaterna en benägenhet att betona det sakligt grundade, så till den grad att känsla inom politiken kommer att förknippas med fladdrighet och bristande verklighetskontakt.

Med viljan att se de politiska idéerna praktiskt genomförda följer att kompromissen betraktas som ett högst legitimt medel, enligt vissa formuleringar rentav som ett självändamål. Den ansvarskännande politikerns särmerke är beredskapen att ge avkall på egna krav om syftet är att nå uppgörelser som man anser kunna bidra till sin egen och parlamentets handlingskraft och därmed också gynna nationen.

Till skillnad från m och fp beskriver centern sig som en samling människor måna om att skapa en känsla av gemenskap och trivsel inom gruppen, och som anser att parlamentarisk politik har (och bör ha) en social dimension både inom gruppen och i förhållande till andra partigrupper. Centern är också ett kollektivistiskt parti; individen förväntas underordna sig kollektivet, även om tillämpningen av denna norm ter sig mindre sträng än hos moderaterna.

Kristdemokraternas riksdagsgrupp uppvisar betydande likheter med centern. I synen på politisk förmåga är gruppen huvudsakligen sakinriktad. Även om det inte är lika tydligt som i centerns fall framskymtar på vissa håll, om inte en skepsis mot teoretisk kunskap, så i alla fall en större tilltro till den form av kunskap som är förankrad i praktisk erfarenhet. Kristdemokraterna liknar även centern i uppfattningen att politiskt arbete inte är väsensskilt från mänsklig gemenskap som socialt fenomen. En ytterligare likhet mellan partierna är inslaget av kollektivism. En väsentlig skillnad gentemot centern är att vikten av övervägande och eftertanke inom politiken inte särskilt framhålls.

Gruppens syn på ansvarskänsla är inte entydig. Den framhåller visserligen sin strävan efter samförstånd inom politiken. I anslutning till detta finns också vad man beskriver som en vilja att vara omgivningen "till lags". Många kristdemokrater menar att denna sammanhänger med partiets dåliga självförtroende, och att man måste försöka gaska upp sig och stå upp mot de större och/eller mer etablerade partierna. Däremot framhålls inte kompromissen som sådan. Det är därför oklart på vilka premisser det samförstånd kristdemokraterna anser sig förespråka skall komma till stånd. Tolkningen att samförståndssandan inte nödvändigtvis är grundad i kompromisstanken får stöd i omgivningens bild. Kritiska röster menar att kristdemokraterna uppträder som om de vore samförståndsinriktade (vilket antas förutsätta kompromissvilja) men när det kommer till kritan inte kompromissar med sin övertygelse.

SOM GENOMGÅNGEN visat har de borgerliga partierna flera särdrag. Det uppstår situationer när man missförstår varandra, men för det mesta väcker omgivningens udda sidor ingen större förargelse. Det finns dock en omständighet som torde ha vägt tyngre än någon annan kulturell företeelse när det gäller att få till stånd ett bestående borgerligt samarbete: det komplicerade förhållandet mellan moderaterna och centerpartiet. Moderaterna har under den framgångsrika period som tog

**Enligt
folkpartisterna
är det mer
väsentligt att
veta sig *ha* rätt
än att *få* rätt.**

sin början med Gösta Bohmans ledarskap i början av 1970-talet odlat kravet på idépolitisk konsekvens. Centerpartiet är vid sidan av socialdemokraterna det parti som starkast framhåller kompromissen som den ansvarskännande politikerns kännetecken, trots att man till skillnad från socialdemokraterna huvudsakligen arbetat utanför regeringsmakten. Kulturellt representerar moderaterna och centern i detta avseende två svärförenliga ytterligheter.

Till detta kommer en gammal rivalitet mellan de två om vem som är borgerlighetens främsta företrädare och bör vara största borgerliga parti. Rivaliteten har sin grund i att såväl centern som moderaterna vet att centern var det parti som i och med riksdagsvalet 1976 bröt 40 år av socialistiskt regeringsinnehav. Efter detta har centern förlorat i mandat räknat men genom sin pragmatiska hållning till politik behållit en maktposition. Eftersom moderaterna i procent betraktat är det största borgerliga partiet uppstår därmed en konkurrens. Som en centerpartistisk riksdagsledamot uttrycker det: "Trots att det finns en möjlighet för vår respektive politik att hjälpa varandra, så klarar vi inte av att omfamna varandra."

Det är i centerns och moderaternas fall som de skilda kulturerna i störst utsträckning leder till missförstånd. Moderaternas benägenhet att förhålla sig sakligt och professionellt till politiskt arbete uppfattas från centerns håll som arrogans, ett uttryck för att moderaterna bara bryr sig om centern när det passar partiets egna syften och inte vinnlägger sig om den mer långsiktiga sociala relation som centern anser vara en förutsättning för gott politiskt samar-

Kulturmöte. Borgerliga partiledare hemma hos Maud Olofsson i augusti 2004.

Foto:
Sven-Erik Sjöberg/
Pressens Bild

bete. Moderaterna är å sin sida irriterade över centerns kompromissvilja. Dels strider denna mot det krav på konsekvens som moderaterna skattar så högt, dels gör den att partiet inte uppfattas som pålitligt. Den uppfattas också som malplacerad, eftersom moderaterna anser att kompromissviljans samlande ambitioner tillkommer ett stort och/eller regeringsbärande parti. Detta drag hos det lilla centern ses därför som förmåtet.

SÅ LÅNGT DE kulturella förhållandena inom borgerligheten fram till och med 2002. Sedan valet 2002 har förändringar ägt rum som drastiskt förbättrat förutsättningarna för ett borgerligt samarbete.

För första gången på länge, kanske någonsin, finns en insikt om att politiska överenskommelser inte bara förutsätter ideologisk samsyn utan även god personkemi och ömsesidig förståelse av varandras kulturella egenheter, också mellan partier som idépolitiskt ligger varandra nära. Politiska skribenters kommentarer kring de borgerliga partiernas samtal utgår ofta från att dessa underhandskonversationer inte är mycket värda om partierna inte redan nu kan lösa politiska knäckfrågor som kärnkraft, ersättningsnivåer i socialförsäkringssystemet och så vidare. Men om man i stället beaktar den kulturella dimensionen är nyckeln till en lösning i dessa frågor just att man först finner fungerande *former* för dessa diskussioner. Då tvingas man på allvar lära känna varandras arbetssätt och kulturer – varandras ideologiska käpphästar är man bara alltför väl bekant med.

Integent talar för att det i dag skulle saknas väsentliga kulturskillnader mellan

partierna, men det finns tecken på att de kulturella normer som varit centrala för borgerlighetens förutsättningar för samarbete är stadda i förändring. Avgörande är moderaternas nya riktning under partiordföranden Reinfeldt, och i förlängningen vad detta betyder för det tidigare så vanskliga förhållandet mellan moderaterna och centern.

Redan våren 2000 uttryckte många enskilda moderater kritik mot det egna partiets kultur, men var samtidigt ovilliga att framföra dessa åsikter offentligt. Partiets stora valförlust 2002 stärkte dock dessa kritiska röster, och en omfattande internkritisk omprövning påbörjades. In kom nytt friskt blod, nya vindar och därtill en ny partiordförande som inte dröjde länge med att ställa ett antal av partiets mest omhuldade gamla sanningar på huvudet. In har också kommit horder av nya sympatisörer, alla vederbörligt registrerade i de mätningar som diverse opinionsinstitut generöst tillhandahåller. Reinfeldt framstår på många sätt som den *golden boy* som moderaterna saknat efter Carl Bildt.

Även om denna omprövning ofta betecknas som "ideologisk" rör den i många stycken politikens former och kulturella inramning mer än politiken som sådan. Till det mest kritiserade hörde vad som beskrevs som partiets tvärsäkerhet, okänslighet, hierarkiska organisation och benägenhet att i den idépolitiska konsekvensens namn stänga sig blodig – kulturella uttryck snarare än ideologiska.

Moderata förslag om justeringar i till exempel arbetsrätt och skattelagstiftning har mötts av tvärsäkra påståenden om att moderaterna "går mot mitten". Det är möjligt att ett antal ledande moderater idépolitiskt gjort helt om på en rad väsentliga punkter. Det kan emellertid också vara så att det vi bevittnar inte är en ideologisk förändring utan en kulturell. Idéerna kan bestå även om partiet efter mer än tre decennier med krav på strikt konsekvens kommit fram till att det inte bara är den enda vägen som leder till Rosenbad. I stället för ett parti med nya politiska idéer kan vi alltså ha att göra med ett parti som skiljer mellan politik på kort respektive lång sikt, som skiljer mellan vilka dess bärande idéer är och vilken teknik som är den bästa för att förverkliga dessa idéer.

ATT ARBETA MOT en befintlig kultur är inte lätt och det har också hörts missnöjda kommentarer, inte bara från de främsta exponenterna för det synsätt som kritiserades efter valet 2002, utan också från andra håll. MUF ifrågasätter det man ser som en ideologisk rörelse mot mitten, och en riksdagsledamot (Carl-Axel Johansson) har till och med avsagt sig sitt uppdrag. En fråga som inställer sig är hur Reinfeldt har kunnat gå så långt som han gjort, oavsett om hans förändringsvilja är riktad mot partiets ideologi eller dess kultur.

Den främsta förklaringen ligger i moderaternas hierarkiska organisation, och ingenting talar för att kulturen på denna punkt skulle ha förändrats. Moderaterna följer sina ledare eller avsätter dem. Det

som föll efter valet 2002 var inte den hierarkiska organisationen, utan de personer som befolkade de översta skikten i denna struktur. Det utmärkande för denna typ av hierarkisk grupp är att dess medlemmar hyser stor tillit till och respekt för sina ledare. Medlemmarna är förvissade om att kunskapen hos dessa kommer att leda gruppen rätt, men om ledarna missköter sitt uppdrag så kommer ansvar att utkrävas, vilket också skedde i valets efterdyningar.

Ansvarsutkrävandet underlättas av att en grupp av detta slag fäster stor vikt vid fasta regler, procedurer och institutioner, eftersom sådana anses tjäna upprätthållandet av ordning, stabilitet och korrekt statusfördelning inom gruppen. I egenskap av vald ledare har Reinfeldt ett mycket långtgående mandat – och det blir inte svagare av att hans nya inriktning hittills visat sig så framgångsrik. Förtroendet för honom förstärks sannolikt ytterligare av att han förmått frångå den teknokratiska ton många moderater ansett skadar partiet, utan att för den del förlora den tydliga sakinriktning som är en annan central aspekt av den moderata kulturen. Skulle denna lyckosamhet inte bestå kommer det tydliga ansvarsutkrävandet att omfatta även Reinfeldt.

I denna hierarkiska organisation behöver han inte ta strid med företrädare för den gamla generationen moderater, de som var bärare av den gamla kulturens normer, "bunkergänger". I stället domineras toppen av yngre moderater. Framhållas skall också att både förste och andre vice ordföranden är kvinnor – inte minst viktigt som kvinnor inom moderaterna ansågs stå för ett mjukare, mindre rationalistiskt arbetssätt och därför trots vissa höga poster hade en svagare ställning i den moderata kultur som präglade partiet före valet 2002.

En uttalad del i omprövningen var att partiet måste uppträda mindre tvärsäkert och mer ödmjukt. Vägen mot denna ändrade hållning underlättas sannolikt av de tydligt ändrade mandatförhållandena inom borgerligheten. Moderaternas stora förlust i kombination med folkpartiets seger blev en påminnelse om att ställningen som största borgerliga parti inte är orubblig. Reinfeldt och andra ledande företrädare verkar också anse att det är en vinnande strategi att framträda ödmjukt, och i kraft av sin ledande ställning i denna hierarkiskt ordnade grupp gör man det möjligt för ett nytt arbetssätt att sprida sig i gruppen. Det säger sig självt att det är lättare att samarbeta med andra om man är ödmjuk än om man är tvärsäker, och det gäller i synnerhet om nästa val skulle utfalla så att man blir den röstmässigt starkaste parten i ett borgerligt regeringsunderlag.

DESSA FÖRÄNDRINGAR i den moderata kulturen är som sagt väsentliga inte minst för förhållandet till centern. Även inom centern har det skett förändringar som ger förutsättningar för ett väsentligt förbättrat förhållande till moderater och övrig borgerlighet. Det är framför allt partiordföranden Maud Olofsson som överraskat både omgivningen och sitt eget parti. Iklädd attributen hos en jordbunden matrona från Robertsfors har hon visat en

idémassig tydlighet och konsekvens som ligger långt från den gängse bilden av centern som lantligt, luddigt och vacklande (Se *Axess* nr 5 2004).

Att hon delvis avviker från det kulturella mönstret hos centern bekräftas också av att hon fått kritik från de egna leden (liksom från de kulturellt närliggande socialdemokraterna) för att ha en "aggressiv" stil, främmande för den inom centerkulturen så omhuldade eftertänksamheten (Ekots lördagsintervju, 21/8 2004). Liksom moderatledaren har hon emellertid lyckats vända ett parti i opinionsmässig kris, en förmåga som hos det pragmatiskt inriktade centern torde skänka legitimitet och tolerans för vissa kulturella avvikelser.

Det skall dock framhållas att hon inte är en alltigenom främmande fågel utan, åter i likhet med kollegan Reinfeldt, motsvarar många av de krav som den egna kulturen ställer. Även om partiet med Olofsson blivit idémassigt tydligare är det inte idéer av abstrakt natur som profileras, utan tankar om företagsamhet (även i vid mening), decentralisering och hur man uppnår praktiska resultat. Olofsson personligen har också ett vardagligt sätt att resonera kring politiska idéer, en ambition som rimmar väl med centerns skepsis mot det alltför teoretiska och abstrakta. Detta är en retorisk form som lätt leder vilse eftersom politiska sammanhang inte alltid är så vardagsnära som centerkulturen förutsätter. Ett välkänt exempel är då Olofsson i Almedalen 2003 beskrev Hitler som en person som gjorde en del "tokiga saker", något som måste betecknas som en av den svenska politikens mer groteska underdrifter.

Paradoxalt nog kan man hävda att den tydligare idéinriktningen i detta specifika fall också i sig är ett uttryck för pragmatism, för partiets försök att flytta sin samarbetsvilja från vänster till höger. Den större ödmjukheten hos moderaterna, i kombination med frejdigheten och framgången hos Olofsson, gör det lättare att svälja förtrytelsen över gamla förödmjukelser. Partiet kan bejaka sin tillhörighet till det borgerliga blocket, sitt borgerliga idéarbete, och därmed lägga grunden för ett samarbete också högerut.

Även folkpartiets ledning avviker i dag på väsentliga punkter från den kultur som kunde iaktas under perioden 1998–2002. Partiets krav på språktester och den stora framgång det ledde till i valet 2002 förefaller ha gett blodad tand. I fråga efter fråga har ledande folkpartister avvikit från det krav på nyansering som folkpartisterna länge sett som sitt särmärke.

I större utsträckning än hos moderaterna och centern har dock förändringsförsöken stött på patrull. Många framträdande folkpartister, i riksdagen och utanför, har varit öppet och starkt kritiska, motionerat mot partilinen och hoppat av (DN 19/3 2004, DN Debatt 15/8 2004). Att den nya tydligheten bevisligen ledde till partiets första framgångsval på nära 20 år verkar i folkpartiets fall inte mildra protesterna, eftersom den spår på kritikernas argument att ledningen är populistisk. Den intensiva kritiken kan ses just som ett

uttryck för en stark kultur, enligt vilken det är viktigare att veta sig ha rätt än att få rätt, och där opinionsframgångar inte är det som skänker legitimitet åt ett politiskt beslut.

Folkpartiets betydelse för en eventuell borgerlig koalition framstår därför som osäker. Det vi vet är att partiet under den förra mandatperioden var starkt uppskattat för sitt arbetssätt i alla borgerliga partier. Varthän en anpassning till ledningens nya linje skulle föra är inte givet. Mycket talar dock för att dess pragmatism skulle gynna ett samarbete. Under en presskonferens vid mötet i Högfors gjorde Leijonborg betecknande nog en utfästelse om att han var beredd att gå mycket långt för att få ett borgerligt samarbete att fungera, till och med överge vissa av partiets "hjärtefrågor" (DN 31/8 2004). Om han får resten av partiet med på tåget återstår att se.

Om m, fp och c tydligt framträder som partier i förändring, så har kristdemokraterna fört en tillvaro i skuggan. Sedan 2002 har partiet gjort en stor valförlust, förlorat affischnamnet Alf Svensson och ligger ännu en gång farligt nära fyra procent i opinionsmätningarna. Om utvecklingen inte vänder framstår det som sannolikt att kd i en eventuell borgerlig fyrklöver intar den fogliga roll man spelade i regeringen Bildt.

En ytterligare omständighet som kan antas underlätta ett borgerligt samarbete är att samtliga partiordförande saknar erfarenhet som statsråd. Det finns därför mindre av bindningar till äldre borgerliga regeringar och gamla konflikter. Att kristdemokraternas ende egentliga statsministerkandidat Alf Svensson lämnat sitt uppdrag, och att partiet i stället för före detta statsrådet Mats Odell valt den mer oprövade Göran Hägglund till partiordförande, ger vidare den borgerliga alliansen en reell statsministerkandidat mindre.

VÄGEN TILL EN borgerlig koalition är kantad av faror och frestelser: ideologiska knäckfrågor, svårigheter att hålla huvudet kallt när den enes opinionssiffror går ned i samma takt som den andres går upp. Det har redan utdelats en rad tjuvnyp, senast då moderaterna kritiserade folkpartiets ekonomiska politik (DN 14/12 2004). Men avsikten med denna artikel har varit att belysa en annan aspekt av samarbetet, den kulturella. Kulturella skillnader lägger inte oöverstigliga hinder i vägen för samarbete grupper emellan, men de måste tas med i beräkningen. Det som spelar störst roll för hur väl ett samarbete fungerar är inte förekomsten av skillnader, utan om parterna har kunskap om dessa. Med sådan insikt undviks onödiga missförstånd, och man kan ägna tid och koncentration åt de meningsskiljaktigheter som föreligger i sak. Det som är unikt med den borgerliga allians som i skrivande stund föreligger är att det finns en sådan insikt. Maud Olofssons ord om att man träffas i hennes hem för att ha "trevligt tillsammans" är därmed inte så triviala som de kan låta. Om denna ambition består återstår att se, men om den gör det, borde den om något sysselsätta strategerna på Rosenbad. ■

**Det som
spelar störst
roll för hur väl
ett samarbete
fungerar är inte
förekomsten av
skillnader, utan
om parterna
har kunskap
om dessa.**

Sista bilden. Aleksander Wat med barnbarnet François. Foto: Andrzej Wat

Ur Drömmar vid Medelhavets stränder

Med båda händerna och sinnena på helspänn, försiktigt,
ni förstår doktorn,
likt en lanternan bar jag alltid framför mig en bur
gjord av fina vassrör
och en fjäril som jag inte vet vad den heter cirkade runt i buren.
Inte så mycket vit som överspunnna av ljus, bara nervtrådarna
var tjocka, inte genomskinliga. Jag säger "lanterna" för den lyste
verkligen upp
vägen framför mig. Ja, det var natt, men fjärilens sken fick natten
att stråla av ljus. Och vägen gick genom tidvattnets oljiga sumpmark,
det är grunt där, det är sant, men man sjönk ned
och klafsade omkring med benen.
De påminde till färgen om duvornas strupar
när jag i gryningen, efter mitt nattliga
kringströvande i staden, vände åter till mitt varma hem,
jag, en ståndaktig Ahasveros
jagad av en dom som aldrig förkunnades men nästan alltid
kändes. Och jag var så försjunken
i tankar, förstår ni, så förbryllad av aningar
att fjärilen gjorde sig fri ifrån mig.
Stark som en örn. Först med kraften i en sten, inte rullande
utför – utan uppåt.
Sedan vek den av åt väster. Men eftersom jag fortsatte i motsatt
riktning, vände den plötsligt om och började cirkla
nära mig igen, den virvlade runt, allt snabbare,
alltmer aggressivt,
o, den till och med kraxade en eller två gånger, fastän den hittills
varit tyst som döden.
Detta, förstår doktorn, upprepades exakt tre gånger.
Förgäves väntade mamma på mig
därhemma under sina stärkta lakan; jag var tvungen att uppfylla
en sons urgamla plikter. Och min fjäril, inte längre fjäril – utan
nu en fågel, lämnade mig så med ett slag av sina breda vingar
och verkade inte alls arg,
bara förtvivlad. Över mig. Och flög bort för alltid. Måste jag
nu, i fortsättningen, doktorn, klara mig utan lanternan? Och vad
betyder egentligen den där drömmen, doktorn?
Men kom inte med sex den här gången, tack. Jag har inget behov av det:
vad jag behöver är andning,
näring för lungorna, ljus för mitt hjärta,
jordisk föda för ögonen.
För det är mörkt, vägen går genom eländig sumpmark,
och jag har blivit lämnad utan lanternan, utan vingar,
utan buren, och jag vet inte alls vad jag skall
göra med min frihet,
nu när jag inte längre har min fjäril.

Aleksander Wat

POLSKE ALEKSANDER WAT var inte bara årsbarn med förra seklet. Både hans biografi och dikt är fyllda av det som kom att måla århundradet mörkare: svält, deportation, våld, förintelse, censur, uteslutning. Det är förstås inget ovanligt för en polsk diktare från denna tid, men i Wats fall ställdes det mesta på sin spets och blev brisant. Hans exempel är ett slags tidskatalog.

Redan hans diktarbegynnelse är värd att notera. Åren efter första världskriget kom han att ingå i den unga polska futurist- och dadarörelsen. Wats diktsamling *Jag från ena sidan och Jag från andra sidan av min mopsliknande järnkamin* är en av få böcker från denna tid som behållit sin livaktighet. Oberoende av den franska surrealismen experimenterade han här med en *écriture automatique*, flera år innan André Breton myntade termen.

EN ANNAN VIKTIG MILSTOLPE i Wats biografi är hans tid som redaktör för en kommunistisk tidskrift. Den fick så småningom problem med myndigheterna och blev allt oftare konfiskerad. 1931 fängslades Wat och under åren som följde skulle det bli fler fängelse-turer. Ironiskt nog – påpekade han själv långt senare – var kommunismen något som han lärde känna först under sina många år i olika sovjetiska fängelser och straffläger. I den fascinerande boken *Mitt århundrade* – översatt till många språk men inte till svenska – redogör han för sin odysse i Gulag och analyserar kommunismens totalitära sidor och inre drivkrafter. Det är en bok i klass med Solzjenitsyns *Gulagskildringar*, men på ett paradoxalt sätt också späckad med humor: i detta hittar man över huvud taget en av rikedomarna i Wats dikt.

Eftersom Wat kom från en judisk familj innebar andra världskrigets utbrott att han tillsammans med hustru och son valde att fly till Sovjetunionen, och här blev han således fängslad nästan omgående. Åren fram till 1946 – då han kunde återvända till Polen – skulle tära hårt på hans hälsa; han återhämtade sig aldrig. Han skildes från familjen. Flyttades från fängelse till fängelse. Förhördes. Anklagades för att vara spion och agent åt påven. Svårt när på ihjäl och dukade nästan under av olika svåra sjukdomar i ett läger i Sibirien. Men så genom ett under återförenades han med familjen och återvände till Polen. Kärleken till hustrun är en annan stark sida i Wats dikt.

MEN EFTERKRIGSPOLEN BLEV inte heller det någon gynnsam arena för vare sig Wat eller hans diktning. Stora delar av släkten var förintad. Partiet hade åsikter om hur dikterna skulle utformas. Från mitten av femtiotalet levde han i exil i Frankrike, där han också skulle dö år 1967. Åren fram till dess var kantade av smärtor som läkarna aldrig fick någon bukt med. Men under dessa år tillkom också många av hans bästa dikter, så även *Drömmar från Medelhavets stränder*. Med tiden sipprade också hans namn tillbaka genom järnridån och han blev ett slags legend och intellektuell förebild.

Aleksander Wats dikt skulle vara rik också oberoende av hans svåra erfarenheter. Såväl hans suveräna öga för små detaljer – till exempel lössens vanor och liv i fängelsecellen – som hans skarpa intellekt (han var filosofiskt skolad och en van Nietzsche- och Schopenhauerläsare) bäddar för en enastående djupsyn på kulturen och livet. Blott torrheten förkastas: det är bröderna Marx och Nietzsche på en gång. Det är slapstick och svåraste livskval.

PETER HANDBERG
(kommentar och översättning)

En ekonomi för gratisåkare

Med operativsystemet Linux har Microsoft fått en konkurrent som inte vill vinstmaximera. Inom Open Source är tillgången nämligen fri. Frågan är om ett nytt ekonomiskt tänkande kan växa fram genom denna immateriella allemansrätt.

ATT SAMARBETA ÄR SOM BEKANT många gånger svårt. Att samarbeta i stor skala torde i de flesta fall vara mycket svårt. Ju fler viljor som är involverade, desto större sannolikhet att dessa kolliderar med varandra. Många viljor skapar under alla omständigheter komplexitet och ger upphov till koordinationsproblem. Det klassiska sättet att tackla denna problematik har varit att utveckla formella besluts- och kontrollhierarkier. Det man i dag kallar *Open Source Software* utgörs av samarbetsprojekt i både liten och stor skala, omfattande alltifrån ett fåtal till flera tusen medarbetare. Flera av de mest storskaliga projekten är därtill synnerligen framgångsrika. En mängd människor från olika delar av världen deltar frivilligt, i de flesta fall utan att erhålla någon direkt ekonomisk kompensation. Människor som i många fall aldrig har träffats, som väljer sina arbetsuppgifter i full frihet, som i varje ögonblick kan välja att hoppa av, åstadkommer tillsammans en gemensam produkt av hög kvalitet. Hur är detta möjligt? Vad motiverar dessa människor? Hur koordinerar de sina arbetsinsatser? Om detta har Steven Weber, statsvetare vid Berkeley, skrivit en intressant bok: *The Success of Open Source*. Innan vi ser hur han besvarar dessa frågor bör själva temat presenteras.

"Den mest lägmälda av sextiotalets alla subkulturer har trätt fram som den mest idérika och livskraftiga av dem." Orden är Stewart Brands, själv med djupa rötter i den psykedeliska subkulturen på den amerikanska västkusten under 1960-talet. De yttrades i samband med publikationen av Steven Levys bok *Hackers. Heroes of the Compu-*

Av
CARL-GÖRAN HEIDEGREN

THE SUCCESS OF OPEN SOURCE

Steven Weber

Harvard University Press 2004 (312 s.)

ter Revolution (1984) och den hackarträff som samtidigt arrangerades strax utanför San Francisco. Boken skildrar de unga datasnillen som med början vid Massachusetts Institute of Technology (MIT) i Boston åren kring 1960, och sedermera med universiteten i Berkeley och Stanford som centrala fästen, gick i bräsch för utvecklingen av datorprogrammerandets konst. Samma andas barn var de unga män som ett par decennier senare utvecklade persondatorn, internet och webben. Att märka är att uttrycket "hacker" i sammanhanget har en grundläggande positiv betydelse. Det syftar helt enkelt på ett högsta mått av entusiasm, kreativitet och skicklighet, till att börja med på datorprogrammerandets område, men det är fullt möjligt att använda i en långt vidare betydelse (Zlatan är en virtuos fotbollshackare). Till de mest intressanta och som det skulle visa sig mera bestående bidragen i Levys bok hörde att han satte fingret på en specifik hackarmoral, i form av en uppsättning grundövertygelser och förhållningssätt som tidigt frodades inom hackarkretsar. Det finns skäl att i kortform erinra om dessa: (1) Obegränsad tillgång till datorer. (2) All

information bör vara fri. (3) Misstro mot auktoriteter, främjande av decentralisering. (4) Hackare skall bedömas efter sin skicklighet, inte efter ovidkommande faktorer som betyg, ålder, ras och social position. (5) Det går att skapa konst och skönhet genom datorn. (6) Datorer kan förändra ditt liv till det bättre. Jag tror att man utan överdrift kan säga att dessa ideal, denna "etik", på det hela taget har förblivit levande inom hackarkulturen. Hackare blir närmast en hedersbeteckning på en person som gjort viktiga positiva insatser för samhället (även om de tongivande i samhället inte alltid förmått uppskatta detta), snarare än namnet på en destruktiv kraft och samhällsfiende (som i stället bör benämnas "cracker").

DET VAR UNDER VÅREN 1991 som den unge finländaren Linus Torvalds, då bosatt i Helsingfors, tog sig an den delikata uppgiften, till att börja med helt på egen hand, att utarbeta källkoden till ett operativsystem för datorer. En källkod kan liknas vid den grundlag eller de grundinstruktioner som styr ett visst operativsystem, som i sin tur styr vad som är möjligt att utföra med datorn. På hösten samma år skickade Torvalds ut ett e-postmeddelande till en mindre nyhetsgrupp på nätet som han deltog i och berättade att han var sysselsatt med att utveckla en operativsystemkärna kallad Linux (vars källkod han bifogade), och att han helt enkelt var intresserad av synpunkter på hur han kunde komma vidare i detta arbete. I förening med flera delar från Richard M. Stallmans GNU-projekt utgjorde detta början till operativsystemet GNU/Linux. Inom förbluffande kort tid var

Linuxmaskot. Pingvinerna radat upp sig som goda Open Source-användare. Men även om Linux program är gratis tar Linux betalt för sina gosadjur.

Foto: Corbis/Scanpix

det flera hundra människor som på olika sätt tog aktiv del i utvecklandet av GNU/Linux, människor som var utspridda över stora delar av världen och i de flesta fall inte kände varandra. Detta till trots samarbetade de i ett snabbt växande gemensamt projekt, som alla hade full insyn i och full frihet att experimentera med efter eget huvud. (Det är som om Coca-Cola från början skulle ha offentliggjort sitt berömda recept.) Det otroliga som sedan hände var att denna modell för produktutveckling visade sig vara så effektiv och framgångsrik att GNU/Linux inom några år kunde segla upp som en allvarlig utmanare till Microsofts operativsystem Windows, med andra ord som konkurrent till ett av de mest framgångsrika affärsföretagen genom tiderna.

Efter hand har denna produktutvecklingsmodell anammats av flera tongivande företag inom IT-branschen, till exempel av Apache som är dominerande på marknaden för webbservrar, och av det svenska företaget MySQL som tillhandahåller en databasserver. Namnet Open Source Software lanserades under 1998 för att kanalisera spänningarna mellan en mera ideologiskt färgad gren (GNU) inom den fria mjukvaruproduktionen och en mera pragmatisk sådan. Den förra anfördes och anfördes fortfarande av nämnde Richard M. Stallman, en levande legend inom hackarkulturen, som ytterst ser utvecklingen av mjukvara som ett led i kampen för ett fritt samhälle och som därför föredrar att tala om *Free Software* (och utlägger ordet "free" i analogi med "free speech, not free beer"). Pragmatikerna talar däremot om Open Source Software som namnet på en framgångsrik modell för produktutveckling utan ideologiska övertoner. Just som en modell för produktutveckling har Open Source på förbluffande kort tid visat sig så framgångsrik att det alltmer tarvas en förklaring till denna framgångssaga, och därmed är vi tillbaka hos Weber.

FENOMENET STÄLLER FLERA av samhällsvetenskapens traditionella begrepp på huvudet. I stället för ett egendomsbegrepp som grundar sig på rätten att utesluta andra baserar sig Open Source på rätten att distribuera till andra. Likaså utblir det klassiska problem som vidlår frågan om kollektivt handlande, nämligen problemet med den eller de som åker snålskjuts, som drar fördel

utan att själva bidra ("free rider"-problematiken). Vidare ställs den rationella valhandlingsteorin inför stora svårigheter, eftersom den inbegriper människor som frivilligt lägger ner tid och energi på något som inte ger dem något direkt ekonomiskt utbyte. I bakgrunden finns naturligtvis också frågan i vad mån modellen låter sig generaliseras bortom mjukvaruproduktion till andra verksamheter, ja, om man rent av här kan spåra embryot till en ny samhällsmodell.

Vad krävs då för att förklara hur Open Source kan vara en så framgångsrik produktionsprocess på, till att börja med, området för mjukvara? Enligt Steven Weber krävs det en förklaring som rör sig på två nivåer: dels på nivån av mikrogrundvalar, dels på nivån av makroorganisation.

En grundläggande fråga som kräver en förklaring är naturligtvis vad som driver så många människor att engagera sig i något som åtminstone inte omedelbart ger dem klingande mynt i retur. Någon uppbygglig historia om en basal mänsklig altruism som här spontant finner utlopp tror Weber inte på. I stället menar han att det är ett helt knippe av olika motiv som samverkar. För det första rymmer programmeringskonsten såväl en teknisk som en artistisk komponent; att finna en lösning på ett problem är bra, att finna en elegant lösning är skönt. Här ges med andra ord utlopp både för teknisk kompetens och för kreativt artisteri. För det andra finns en gemensam "fiende" i form av patentskyddad mjukvara, ett område där Microsoft ofta får spela rollen som den stora stygga vargen. Ett gemensamt avståndstagande skapar gemenskap. För det tredje ges utrymme för egoexpansion via egna prestationer ("egoboosting"), med betoning på prestationer i motsats till skrävel. Den grundläggande mänskliga strävan efter att bli erkänd av andra människor spelar lika så med all sannolikhet en viktig roll i sammanhanget. Renommé och status är ju också något som i förlängningen kan öppna dörrar till ekonomisk framgång. Slutligen handlar det om en gemensam identitet och om gemensamma övertygelser, kort sagt om den uppsättning värderingar som tidigare omtalades som en specifik hackareetik.

Flera olika motiv torde således samspela i en mängd olika individuella konstellationer. Det görs helt klart kostnadskalkyler i termer av inves-

AXESS RECENSERAR

Sønnen
Lars Roar Langset
s. 41

Sigurd Ibsens tillvaro både underlättades och tyngdes av att han var son till Henrik. Han var norsk statsminister i Stockholm under unionens sista år och strävade då efter en gradvis upplösning av nationsbandet. Som så mycket annat i hans liv gick det snett, berättar **Anders Björnsson**.

Talleyrand
Emmanuel de Waresquiel
s. 42

Talleyrand lyckades med det omöjliga: att överleva tre makt-skiften. Han innehade en central roll under franska revolutionen, Napoleontiden och restaurationen. Waresquiels biografi bryter enligt **Matti Klinge** nya banor för förståelsen av Talleyrands skinnömsande karaktär.

Shopped
Joanna Blythman
s. 44

Matjättarna har inte bara stort inflytande på vilken mat som hamnar på bordet. Dessutom inverkar de på stadsplanering och livsföring. **Isobel Hadley-Kamptz** hittar paralleller mellan Storbritanniens och Sveriges matlador.

Genetic and Cultural Evolution of Cooperation
Peter Hammerstein
(red.)
s. 45

Allt färre egenskaper kan betraktas som specifikt mänskliga. Varken nepotism eller altruism är det. Det särskiljande är i stället graden av social komplexitet. **Staffan Ulfstrand** har tagit del av de senaste rönen på området.

Inventing Iraq
Toby Dodge
s. 46

Britterna tvingades att härska med hjälp av kulsprutor sedan de skapat Irak på 1920-talet. Nu tvingas amerikanerna göra detsamma. **Ingmar Karlsson** reflekterar kring en historisk studie av ett land som blivit felkonstruerat.

The United States of Europe
T. R. Reid
s. 47
Karl Jaspers
Suzanne Kirkbright
s. 47

I korthet anmäls en bok om den transatlantiska maktkampen och en biografi om den tyske filosofen Karl Jaspers.

terad tid och energi å ena sidan, och vad man får igen å andra sidan. Någon snövit altruism handlar det näppeligen om. Det rör sig heller inte om motiv som är unika för just hackarkulturen; människor engagerar sig i en mängd olika saker utan att ekonomisk vinning utgör det dominerande motivet. Det intressanta är emellertid att icke-ekonomiska motiv har funnit så starkt fotfäste i en verksamhet som är absolut central för och som i hög grad sätter sin prägel på vår tids samhälle.

Open Source har ibland uppfattats som en form av gåvoekonomi, som ett slags högteknologisk portlatchfest där man gladeligen ger bort frukten av sitt arbete och där man vinner i status ju mer av högkvalitativ programkod som man skänker bort. Även denna berättelse avvisar Weber som alltför ljusögd. Gåvoekonomier bygger på att något finns i överflöd. Open Source bygger på att kreativa människor frivilligt väljer att investera tid och energi, och dessa resurser finns det inget överflöd av, tvärtom. Därmed är man tillbaka i mera välkända samhällsvetenskapliga farvatten: ekonomi som hushållandet med knappa resurser. Å andra sidan är modellen icke-exkluderande, alla som har de nödvändiga tekniska förutsättningarna och den tekniska kompetensen kan ladda ner produkten och så att säga konsumera den. Likaså saknas konkurrens, hur många som helst kan göra bruk av produkten utan att därigenom på något sätt minska eller begränsa vad som står andra till buds. Kort sagt, man inbjuds att åka snålshjuts. Varför är detta inte ett problem? Webers svar lyder: därför att Open Source inte bara är icke-konkurrerande, utan antikonkurrerande. Ju fler snålshjutsåkare desto bättre, därför att

**Ju fler snålshjuts-
åkare desto bättre,
därför att detta
ökar chansen att
åtminstone några
av dem vid något
tillfälle kommer
att lämna ett
bidrag, om än
blygsamt.**

ERIC RAYMOND, EN CENTRAL gestalt inom hackarrörelsen, publicerade för några år sedan en inflytelserik artikel där han liknade OS-produktionsprocessen vid en myllrande och sorlande basar, ett slags demokratiskt, kreativt kaos ur vilket underbara produkter växer fram genom frivilliga bidrag, och ställde denna mot den traditionella hierarkiskt ordnade och reglerade produktionsmodellen, som han liknade vid en medeltida katedral. Att ställa den vertikala katedralen och den horisontella basaren mot varandra som två olika modeller var retoriskt briljant och verkningfullt, men enligt Weber också en vilseledande förenkling. Han finner i stället mekanismer både för koordination av verksamheter och för att hantera komplexitet i en geografiskt utspridd gemenskap, men utan ianspråktagande av någon prismekanism eller formella beslutshierarkier. Meningsskiljaktigheter och konflikter uppstår förvisso ofta inom gemenskapen, men dessa leder förvånansvärt sällan till att konkurrensprojekt uppstår (så kallad "code forking").

Weber anför ett flertal mekanismer som enligt hans förmenande är verksamma både med avseende på koordinationsproblemet och hanterandet av komplexitet. Här skall bara anges ett par

sådana. Även om det inte finns några formaliserade beslutshierarkier, så finns det förvisso ledarskap och ledarskapspraktiker (Linus Torvalds själv är säkert det bästa exemplet). Det handlar om ett ledarskap som framför allt vilar på respekt och lyhördhet, på såväl erkänd kompetens och status som en beredskap att lyssna och ta till sig både kritik och nya uppslag samt inte minst en förmåga att delegera. Ganska basala principer, det märkliga är att de, tillsammans med andra koordinationsmekanismer, faktiskt fungerar så väl i så storskaliga projekt.

Ett viktigt sätt att hantera komplexitet, även i detta fall tillsammans med andra mekanismer, är de specifika licenser som utvecklats i sammanhanget och av vilka den mest kända går under namnet General Public License (GPL). Denna licens fastlägger villkor för användningen av mjukvara som gjorts fritt tillgänglig, och avser framför allt att förhindra att det som är fritt tillgängligt förvandlas till patentskyddad mjukvara, att källkod privatiseras och undandras insyn (man talar här vitsigt om *copyleft* – *all rights reversed*).

Genom att fastlägga bindande normer för beteende inom gemenskapen reducerar dessa licenser komplexitet och skapar social struktur.

Det handlar om att göra saker tillsammans, mera bestämt om att göra saker tillsammans på ett sätt som ställer flera av våra gängse begrepp och föreställningar på huvudet. Detta inbjuder till nya sätt att tänka kring (föregivet) välbekanta ting, till att ruska om bland stelnade begrepp och ingrodda föreställningar. Det gängse egendomsbegreppet baserar sig på rätten att utesluta andra från något eller att avgöra om och i så fall under vilka betingelser andra får använda sig av det. Detta gäller med

vissa modifikationer även för intellektuell egendom. I motsats här till inbegriper Open Source alltså ett egendomsbegrepp som baserar sig på rätten att distribuera något.

ÄR DET MÖJLIGT att tänka sig ett fungerande ekonomiskt system som är uppbyggt kring ett sådant egendomsbegrepp (åtminstone när det gäller intellektuell egendom)? Som jämförelse kan vi, i anslutning till Weber, föreställa oss en religiös gemenskap där prästerskapet slår vakt om en exklusiv tolkningsrätt av läran, eventuellt genom att hemlighålla viktiga dokument. Men vi kan också tänka oss en sådan gemenskap där prästerskapet så att säga fritt distribuerar läran, inklusive de dokument som denna baserar sig på, till församlingsmedlemmarna och låter dessa i full frihet "experimentera" med den, upptäcka brister och komma med förbättringsförslag vilka sedan kan inarbetas i den nya versionen av läran (version 2.0 etcetera). En viktig poäng är att en sådan process förutsätter ett visst slags ledarskap och påverkar gemenskapens sociala relationer. Weber avvisar tanken att det finns något naturligt egendomsbegrepp: det finns bara olika egendomsregimer. Att tänka egendom i termer av rätten att distribuera snarare än rätten att utesluta är därför inget naturvidrigt, utan bara något som förutsätter ett "property mindset shift". Om det visar sig att vissa verksamheter fungerar bättre med ett annat egendomsbegrepp så är det bara att börja tänka om. Att en sådan förändring av tänkesättet även skulle nödvändiggöra institutionella förändringar torde stå klart.

Open Source inbegriper en arbetsdelning, men också mer än så: en utspridd innovationsprocess

utan någon ledningscentral som fördelar uppgifterna, vem som skall ta sig an vad och när. Innovatorerna finns potentiellt utspridda över hela världen, så att säga i nätverkets alla ändar, och bidragen inkorporeras i systemet när de är till fördel för detta som helhet. Men denna beskrivning är naturligtvis idealiserad. Det praktiska problemet är att få till stånd en organisationsstruktur som inte bara sprider ut arbetet, utan som möjliggör och bygger på utspridda innovationsprocesser. Vad som efterfrågas är helt enkelt organisatorisk innovation. Det måste till att börja med finnas sociala incitament och vara tekniskt möjligt för människor att ta aktiv del, bitar av information måste vidare kunna finna varandra, informationen måste vara strukturerad så att den kan kombineras med annan information och ett system eller en organisation måste skapas som upprätthåller denna process.

Förekomsten av copyright brukar motiveras med att det ger människor ett incitament till att vara kreativa. Om vem som helst kunde "knycka" min nyskapelse (och eventuellt också tjäna pengar på den), så vore det svårt att motivera mig att lägga ner tid och möda på denna. Detta skall vägas inte bara mot möjligheten till "fair use", till exempel rätten att kopiera ett visst antal sidor ur en bok, utan även mot betydelsen av allmänningar som är fritt disponibla för människor, områden till vilka alla har en tillträdes- och nyttjanderätt. Att privatisera eller "inhägna" dessa vore att utesluta människor från att använda dem eller att ge någon rätt att diktera villkoren för deras användning. Open Source leder till något som kan liknas vid en teknologisk allmänning. Åtminstone två argument kan enligt Weber anföras för att denna bör förbli allmänt tillgänglig. Därigenom garanteras för det första att man utan inskränkningar kan bygga vidare på andras nyskapande idéer och innovationer. Vidare ökar därigenom generellt människors möjlighet att delta i kreativa aktiviteter, vilket är något gott i sig.

MOT SLUTET AV SIN BOK aktualiserar Weber en intressant problematik som berör relationen och interaktionen mellan två organisationsformer: hierarkin och nätverket. Kissinger ställde som bekant på sin tid frågan: "When I call Europe who answers the phone?" Vi kan tänka oss Bill Gates ställa den analoga frågan: "When I call Open Source who answers the phone?", liksom vi (möjligen) kan tänka oss George W. Bush ställa frågan: "When I call al-Qaida who answers the phone?" Vad dessa frågor egentligen handlar om är hur hierarkiskt uppbyggda organisationer (såsom regeringar och storföretag) etablerar och hanterar relationer till nätverksorganisationer (varav Open Source utgör en typ). I ett konfidentiellt dokument från 1998, som emellertid kom till offentlighetens kännedom, fastslog man på Microsoft att "det i fallet OS snarare är en process än ett företag vi måste lära oss att konkurrera med". Uppenbarligen föreligger här både kommunikations- och koordinationsproblem.

Båda organisationsformerna existerar i dag. Kommer den ena att gå segrande fram på bekostnad av den andra? Kommer de båda att samexistera genom att etablera mer eller mindre separata nischer? Kommer nya organisationsformer att uppstå i gränslandet där hierarkier och nätverk berör varandra? Weber företräder tanken att just gränsområdena eller beröringspunkterna är platser som kännetecknas av förhöjd kreativitet, där nya idéer växer fram och innovationer tar form. I en fotnot utlovar han att hans nästa bok kommer att handla om detta. Det låter som ett högtintressant tema.

Pappa Ibsens arv var guld och skugga

SÖNNEN

En biografi om Sigurd Ibsen

Lars Roar Langslet

Cappelen 2004 (475 s.)

NÄR DEN NORSK-SVENSKA unionen upplöstes 1905 framstod Norge i de flesta avseenden som det mest framskridna av de bägge länderna. Det var en ledande sjöfartsnation, det ägde en modern författning med fungerande parlamentarism. Norska diktare och tonsättare hade nått världsskytte. Matematiker som Abel och Lie, en geolog som Waldemar Chr. Brøgger, en sociolog som Eilert Sundt tillhörde alla 1800-talets spetsforskning. I Norge bodde banbrytarna. Vad hade Sverige utom Strindberg? undrade på 1890-talet en ung och äregirig norrman, Sigurd Ibsen. Landet styrdes av bakåtsträvarer. "En övermäktig konservatism, adelns, byråkratins och prästerskapets kombinerade välde" låg som en mörk över landets politiska liv och såg endast till "godsägarnas, brukspatronernas, näringsidkarnas och storböndernas intressen". Strindberg hade de drivit i exil.

Sigurd Ibsen (1859-1930) skulle själv drivas i exil. Men först skulle han hamna i Stockholm, som norsk statsminister, under unionens sista skälvanande år. Den norske statsministern - det fanns en i Kristiania också - ledde en statsrådsdelegation på tre som deltog i svenska regeringens överläggningar när unionella frågor kom upp. Han residerade i Pechlinska palatset på Blasieholmen, numera rivet, som informell norsk ambassadör. Vägen dit hade varit krokig och rik på fallor; vägen från Stockholm, senare från Kristiania, skulle bli en tjugofemårig ökenvandring. Ibsen hade sett sig som den givne utrikesministern i ett självständigt Norge. I stället motades han ut. Han blev, med historikern Erik Rudens ord, "en man i reserven". Men han togs aldrig ut på planen, fick inget ämbete och inga politiska uppdrag. Han blev en förbittrad privatlärare och *Alleingånger*. Kanske hade han alltid varit det.

En gång till skulle Sigurd Ibsen besöka Stockholm. Det var 1914, på randen till världskriget. Han hade länge varnat för detta, i artiklar och korrespondens. Nu framträdde han, självständighetsmannen, inför svenska makthavare och talade sig varm för svensk-norskt försvarssamarbete. I Sverige hade regeringen Staaff fallit, bönderna hade demonstrerat mot ökade militära bördor, kungen hade hållit sitt borggårdstal. Det Sverige Ibsen nu kom till var ett modernt och moget land. Industrialisering och spekulationsekonomi hade fört andra män till makten och välstånd till nya grupper. I Norge trätte politikerna om småsaker, industrialisering hade de ingen blick för. Norge hade fått sin neutralitet garanterad av stormakterna - mot vem riktades detta om inte Sverige? Detta var äventyrspolitik av en liten stat som behövde goda förbindelser med grannarna. Unionen hade haft en grundläggande funktion: gemensam säkerhet. Allt annat kunde man undvara, hade Ibsen ansett. Nu var det kortet bortspelat.

DRAMAT SIGURD IBSEN kunde ha skrivits av fadern, Henrik Ibsen. Lars Roar Langslet, kyrko- och undervisningsminister i Kåre Willochs regering på 1980-talet, har påtagit sig uppgiften i stället. *Sønnen* är en strålande biografi, habilt kom-

Sønnen som dramatiker. Henrik Ibsens ande säger till den diktande sønnen: "Stryk, stryk, mine kære Sigurd!" och svärfar Bjørnson lägger till: "Inga fler scener nu!" Teckning ur *Vikingen* den 28 mars 1914.

ponerad, gediget framforskad. Langslet, högerman, den bäste utrikesminister Norge aldrig haft, har det sagts (Rune Slagstad), skriver med känsla och äkta inlevelse om en vänsterman som aldrig blev accepterad av sitt eget parti. Han ger inblickar i den politiska kulturen och den intellektuella debatten i ett land som sökte sin väg. Men han är också sympatiskt partisk. Han ser unionsbrottet som en revolutionär statskupp. Ibsens linje hade varit att man skulle ta en sak i taget. Främsta stridsfrågan var egna norska konsuler. Ibsen hade varit norsk förhandlare och mött motstånd hos istadiga svenskar. När förhandlingarna gått i stå hade han förespråkat väntan. En liten stat bör hålla på legalismen, var Ibsens råd. Detta gjorde honom omöjlig hos maktrusiga norska politiker. De ville ha allt, egen utrikesjänst, på en gång. För att nå dit var de villiga att skrota de norska gränsfästningarna.

Sin bana som politiker och ämbetsman hade Ibsen inlett i det antisvenska lägret. Han hade polemiserat mot det oscariska etablissemanget. Han hade byggt upp en utrikesavdelning i det norska inrikesdepartementet. Men han hade gradvis övergivit radikalismen och lanserat under 1890-talet ett program för det nationella kungadömet. Det var en framtidsvision. Hans tanke var att få en unionsvänlig höger och en separatistisk vänster i gemensam aktion. Republik, som varit vänsterns ståndpunkt, skulle splittra nationen, endast monarki kunde skapa endräkt och nationell identitet. Ett norskt kungadöme, gärna med en svensk prins på tronen, kunde lättare ingå överenskommelser med en före detta unionspartner, kanske med sikte på ett statsförbund. Programmet vann anslutning, men Ibsen själv blev alltmer isolerad i sin moderation. Isoleringen berodde inte enbart på den handlingslinje han företrädde. Också hans personliga företrädaren och skavanker spelade honom spratt, upprepade gånger. Var han ens en tvättäkta norrman?

Frågan hade ställts under ett tidigt skede av Ibsens karriär, och den skulle egentligen aldrig upphöra att ställas. Sina formande år hade Sigurd tillbringat utomlands, tillsammans med föräldrarna Henrik och Suzannah. Han växte upp i en skyddad, rent av överbeskyddad värld, i Rom och Dresden och andra orter på kontinenten. Som enda barn fick han all tänkbar intellektuell stimulans, men han tycks också tidigt ha utvecklat en stel personlighet. Han talade flera språk flytande - norska talade han som en bok, en smula

artificiellt och utan dialekt, sågs det - och som tjugotvååring disputerade han på en avhandling i juridik. Men när familjen efter långvarig, frivillig landsflykt ska återvända till Norge, finns det ingen plats för Sigurd. Hans akademiska meriter räknas inte i hemlandet. Han får inte tillträde till statsförvaltningen, också diplomatin tycks stängd för honom. Publicistiken blir en livlina. Efter hårt lobbyarbete främst från faderns sida antas han som attaché; den sista tjänstgöringen tar honom till Washington.

Detta är knappast framtiden. Svenska UD är tillhåll för storsvenska oduglingar. Sigurd räknar sig för mer. Hans kapacitet skulle säkert räcka till en ställning som universitetsman, och efter en hel del mygel framläggas ett förslag om att inrätta en professur i sociologi eller samhällslära, ett nytt ämne, med Ibsen som innehavare. Han håller en serie föreläsningar där han framträder med anspråket på att företräda en enhetsvetenskap. Samhällslivet skulle kunna studeras med i princip samma metoder som naturvetenskapen studerar företeelser i levande organismer. Detta är en utmaning mot både juridikens och filosofins dittillsvarande hegemoni. När Ibsen ger sina föreläsningar sitter fadern på första parkett. Förväntningarna är stora. Ett modernt samhälle behöver ett modernt tänkande, de sociala relationerna måste bearbetas rationellt. Sigurd Ibsen famnar över vida fält, ser sig som pionjär. Naturligtvis biter han i sten: fakultetsfolket underkänner honom. Från regeringshåll får han i bästa fall ett lamt stöd. Någon professur i sociologi skulle inte inrättas i Norge förrän 1949.

HADE SIGURD IBSEN sig själv att skylla? Det tycks ha varit samtidens uppfattning, och det är också Langslets dom. Han var en typisk intelligensaristokrat och led av mervärdeskomplex, menar Langslet. Han brydde sig inte om att knyta rätta förbindelser, befann sig aldrig i de nätverk där politiken utspelade sig. Han var snobbig och tillknäppt, och det låg också något tvivelaktigt i att han försökte leva på andras lagrar. En stor mans son blev en stor mans svärson när han gifte sig med Bergljot, Bjørnstjerne Bjørnsons dotter. Bjørnson, en storpratare, var Sigurds hängivne supporter, de fann varandra i nästan alla politiska spörsmål, men dennes ständiga interventioner till svärsonens förmån blev till slut en belastning. Han stod inte för sig själv. Därför tvingades han nästan alltid stå ensam.

Efter 1905 hade Sigurd Ibsen inga anställningar och inga offentliga uppdrag. Han fortsatte att skriva och räknade med ambassadörstjänster, men det kom inga erbjudanden och han var för stolt för att söka. Han hade förväntningar om att bli utrikesredaktör i *Aftenposten*, i stället fick han ett fett kontrakt och skrev artiklar i skilda ämnen, ibland inte mer än en eller ett par om året. Han författade ett par misslyckade pjäser och gav ut en essäsamling i politisk filosofi, där han skisserade det politiska uppdraget som en förening av vetenskap, konst och maktvilja. Den senare hade han själv inte tillräckligt av. Efter Henrik Ibsens död kunde han leva flott på inkomsterna från dennes internationella författarrättigheter. Han köpte praktvillor i Oslo och levde som rentier. Till slut drog han och Bergljot söderut. Deras hotellräkningar kunde uppgå till 100 000 kronor under ett år, medan genomsnittslönen för en norsk arbetare var 416 kronor. Han blev alltmer förgrämd. Hustrun höll honom uppe. Aldrig rådfrågades han. Livet som föredetting blev outhärdligt utdraget.

I SLUTET AV LANGSLETS BOK finns ett fotografi av den åldrande Sigurd Ibsen, i stjärkrage och rökrock. Det är ju Strindberg! tänkte jag först. Det var också så författaren Josias Bille reagerade när han såg Sigurd Ibsen, sin blivande svärfar, och dennes äldsta dotter Irene på ett hotell i Italien utan att veta vilka de var. Kanske ligger här hemligheten med Sigurd Ibsens öde. Han stötte bort, var arrogant och mycket självmedveten. Som diplomat hade han nackdelen att han inte kunde hålla tätt, hans lösmynhet var välkänd. Som europeisk intellektuell i en brytningstid gick han långt utöver sin tid. En artikel från 1926 gör han till en appell för Europas enhet. Associationsprincipen gäller inte blott för mänskligheten utan också för staterna, skriver han. Bygg inte tullmurar, samverka i stället! "Att hålla fred blir helt enkelt en nödvändighet, när det gemensamma maskineriet har gjort Europas folk så beroende av varandra, att det för vart och ett av dem blir en livsbetingelse att obehindrat kunna umgås med de övriga."

Sigurd Ibsen var ingen framgångsman, men nog en man som pekade in i framtiden.

ANDERS BJÖRNSSON

Kronfölj. Stadsbudet till Oscar II: "Ursäktas Ers Majestät, jag kommer för att hämta tillbaka kronan." Ur *Simplicissimus* den 20 juni 1905.

Talleyrand gjorde svek till trohet

TALLEYRAND
Le prince immobile

Emmanuel de Waresquiel

Fayard 2003 (796 s.)

TALLEYRAND HÖR TILL alla tiders mest spännande figurer. Han spelade en alldeles central politisk roll under en av historiens viktigaste vändpunktstider, franska revolutionen, Napoleon-tiden och restaurationen. Men hans politiska insats kan inte skiljas från hans märkliga personlighet, vars gåta samtiden kastade sig över med full iver redan före fursten/hertigens död 1837. Sedan har han fått figurera i tiotals filmer från 1915 till 1990-talet och i televisionen senast 2002. Det heter att han tillägnats 250 biografier, men denna siffra innehåller sannolikt bara de fransk-, tysk- och engelskspråkiga böckerna och upplagorna. Av de många blev den engelske diplomaten Duff Coopers bok ganska känd och översatt till svenska; Talleyrand har alltid varit en viktig referens för alla (litterata) diplomater. Det som gör honom ständigt aktuell är frågan om moralen, moralen i politiken och det personliga livet och deras förhållande till varandra.

Hörnstenen i Talleyrandforskningen har länge varit Georges Lacour-Gayetets omfattande biografi från slutet av 1920-talet. Cooper liksom senare biografier, såsom Jean Orieux vars tjocka bok från 1970 väckte uppmärksamhet, har byggt på Lacour-Gayet medan synpunkterna på stormakternas maktförhållanden, den bästa styrelseformen och framför allt moralen i politiken växlat mellan de olika författarna. Naturligtvis har kvinnorna i Talleyrands liv – de var många – väckt stort intresse i Frankrike. Många av hans väninnor och bekanta beskrev honom i sina memoarer, bäst väl den så läsvärda Comtesse de Boigne, och slutligen har vi ju Talleyrands egna memoarer och stora delar av hans brevväxling. Men allting är inte tillgängligt för forskarna, och således åberopar den färskaste biografen Emmanuel de Waresquiel aktstycken och brev som hans tidiga föregångare har kunnat begagna, medan han själv och hans sentida kolleger inte kunnat få direkt tillgång till dem.

de Waresquiels *Talleyrand. Le prince immobile* är banbrytande och ändrar på många punkter uppfattningen om Talleyrands liv. Han har börjat på nytt och undersökt varje skede av biskopen-furstens liv utgående från primärkällorna. Detta har knappast någon av de tidigare biograferna utom Lacour-Gayet ägnat sig åt. Även Lacour-Gayet påverkades ännu för mycket av Talleyrands memoarer och hade inte tillräcklig insikt i vare sig aristokratins komplicerade nätverk eller hela den finans- och affärsvärld som spelade en så viktig roll för Talleyrand.

FÖRSTA DELEN I de Waresquiels arbete går rakt på sak med rubriken "ambition", med vilken egentligen varje stormansbiografi borde inledas. Familjen Talleyrand påstod sig härstamma från en yngre gren av den berömda medeltida ätten av grevarna av Périgord, av samma ålder och rang som det härskande kungahuset kapetingerna. Familjen lyckades få denna sannolikt felaktiga uppfattning godkänd för första gången 1739, således bara något före Charles-Maurices födelse 1754

– samma år som den blivande Ludvig XVI. Talleyrands föräldrar hörde till hovet i Versailles, även om de hade att kämpa med stora ekonomiska svårigheter. En som däremot fick det väl ställt var Talleyrands farbror, som småningom blev ärkebiskop av Reims och kardinal med fabulösa inkomster. Det var till denna lukrativa kyrkliga bana som Charles-Maurice bestämdes, såsom vanligt var inom den franska aristokratien för den andra sonen; den förstfödde skulle bli officer och ärva föräldrarna. Därför sattes han i lyceum och fortsatte sedan vid Sorbonne, där han slutligen blev teologie licentiat vid 24 års ålder. Därmed var han predestinerad till att bli biskop, och hans anseende var tidigt så stort att han vid 30 års ålder och ännu inte biskop föreslogs till att bli kardinal. Vår konung Gustav III åtog sig att rekommendera honom hos påven! Bakom förslaget var en grupp av Talleyrands aristokratiska beundrarinor... Abbé de Périgords livsstil, penning- och kärleksaffärer var dock till den grad kända att den moraliske konungen bara efter mycken påtryckning slutligen utnämnde honom till biskop i Autun i början av det ödesdigra året 1789. Ett år senare var han redan talman för Nationalförsamlingen och fick vid den enorma nationalfesten på årsdagen av Bastiljens störtande den 14 juli fira den republikanska mässan inför tiotusentals åskådare på Marsfältet i Paris. Han var då en stor berömdhet.

I sina memoarer och i brevet till påven från sin dödsbädd förklarade Talleyrand sitt livs långa syndaregister med att han i sin barndom, skickad enligt tidens sed till enkelt folk för att ammas och födas ända till sitt fjärde år, genom en olycka hade brutit sitt ben och därför bestämts för prästbanan som var helt emot hans böjelse och vilja. de Waresquiel framlägger bevis som avfärdar detta som en icke alls trovärdig historia, liksom att Talleyrands mor helt skulle ha övergivit honom. Det svaga benet var något som även andra i släkten led av och något som inte hade hindrat dessa släktingar från en lyckad officerskarriär. Men haltandet blev kännetecknet för Talleyrand, och redan tidigt fick han efter en gammal pjäs gå under namnet le diable boiteux, den haltande djävulen. Benet hindrade honom inte, då han under jakobinterrorn vistades i Amerika och ägnade sig åt markspekulation, att resa i ödemarkerna i affärssyfte.

Och ändå var han hela sitt liv präglad av de teologiska studierna. Vi får läsa om i hur hög grad det höga prästerskapets diskreta, hövliga, välviliga och i synnerhet värtaliga sätt förklarar Talleyrands personlighet och ger en bakgrund till hans förmåga att tänka och skriva. Man tänker på hans berömda råd till unga diplomater: *surtout pas de zèle*, uppvisa framför allt inte någon iver!

REDAN SOM UNG PRÄST hade Talleyrand speciellt ägnat sig åt finanserna (som prästståndets ombudsman i både Frankrikes och kyrkans ekonomi), åt ekonomisk teori och åt egen förmögenhet – genom spekulation och spel. Exiltiden ökade hans kunskaper och kännedom om den anglosaxiska världen. När situationen lättade i Frankrike fick han tillstånd att återvända och snart var han, med kvinnornas hjälp, utrikesminister. Denna befattning behöll han genom att "förråda" direktoriestyrelsen och ansluta sig till Napoleon Bonapartes statskupp. Han hade nu "förrätt" kyrkan och l'ancien régime, sedan revolutionen och direktoriet, och efter många resultatrika år tillsammans med Napoleon "förrådade" han även denne, då han insåg att kejsardömet började gå mot sin undergång genom sin militaristiska expansionsiver.

Talleyrands berömda svar på beskyllningen om

Boney och Talley. På en affisch från tidigt 1800-tal försöker Talleyrand hindra Napoleon från att fortsätta sina europeiska krig.

Foto: Corbis/Scanpix

förräderierna var att det är en *question de dates*, en fråga om tidpunkten: genom att i tid lämna ett sjunkande skepp kan man rädda sig för nya uppgifter med en ny rättad kurs. Talleyrands politik firade sin största triumf 1814–1815, då han som Napoleonkritisk hög statsdignitär lät utropa sig till den temporära regeringens chef, undertecknade stilleståndet och av den nye konungen Louis XVIII åter utsågs till utrikesminister. I den egenskapen hade han att i Wienkongressen försvara det slagna Frankrikes intressen och lyckades där trots att Napoleon mitt i allt återvändande och ånyo blev kejsare för hundra dagar. Louis XVIII var nu tvungen att utnämna honom till regeringschef, men Talleyrand gjorde misstaget att hota med sin avgång bara efter knappa tre månader, då den otacksamma konungen tittade en stund i taket och konstaterade att han i så fall tog sig en ny regering.

Efter många år i politisk onåd, om än med bibehållna höga hovposter, anslöt sig Talleyrand på 1820-talet till den liberala oppositionen och inverkade på ett viktigt sätt till att hertigen av Orléans vid julirevolutionen 1830 blev konung utan vare sig arvsrätt eller val. Nu erbjöds honom statsministersuppgiften, men han föredrog att som 76-åring bli ambassadör i London och reglera den svåra frågan om en ny stats, Belgiens, uppkomst i skärningspunkten mellan de franska, brittiska, holländska och preussiska intressena.

FÖRE REVOLUTIONEN HADE de franska biskoparna och ärkebiskoparna ofta fabulösa inkomster. En del gick visserligen till välgörenhet och andra goda ändamål, men stora summor till släktingar och kyrkofurstarnas hovhållning. Inte sällan hade dessa, nästan alltid av högaristokratisk börd, också älskarinnor och barn. Allt detta väckte under 1700-talet växande kritik och förde under revolutionen till det som skett hos oss redan

vid reformationen: att kyrkans egendom konfiskerades för att täcka statens skulder och behov. Genom sin farbror och sedan genom sina egna kyrkliga inkomster (utan tjänstgöring) hade Talleyrand varit med om detta, men också hört till de första att kräva dessa privilegiers avskaffande. Som utrikesminister ägnade han sig åt fantastiska penningoperationer: vid varje förhandling och förbundspakt krävde han enorma korruptionsfördelar och blev snart rik trots mycket kostsamt liv och fantastisk representation. Pengarna placerades hos bankirer i Hamburg och London, vilka samtidigt fungerade som politiska underrättelse- och påtryckningsorgan. Hela denna sida av Talleyrands liv, verksamhet och personlighet har de Waresquiel nu upptäckt och beskrivit.

Redan som ung seminarist hade Talleyrand en långvarig älskarinna, en ung skådespelerska, men undgick förebråelser tack vare farbroderns höga position. När han kom in i societetslivet och salongerna omgavs han genast av otaliga kvinnor av betydelse, många mest som beskyddare, några som lång- eller kortvariga älskarinnor. Som 31-åring fick han sonen Charles de Flahaut, senare general och bland annat bekant som älskare åt drottning Hortense av Holland. Salongerna och deras värdinnor utgjorde en högskola i den utbildning som stod för de allmänuropeiskt uppskattade aristokratiska egenskaperna: hövlighet, kvickhet och livsglädje; man skulle lära sig att verka lätttsam och ointresserad när man var motsatsen.

Talleyrand blev trogen sina älskarinnor, och fastän bara bråkdelar av en omfattande korrespondens med dem syns vara bevarad, är bilden av deras betydelse entydig. Desto mera har hittills Talleyrands äktenskap med en som dubiös betraktad engelsk-indisk, icke-aristokratisk, fränksild kvinna väckt förundran. Redan Talleyrands allti-
i-allo, hans kammartjänare, undrade sig över

valet, "då vi dock haft så många underbara grevinnor o.s.v.". de Waresquiel ger nu nya intressanta förklaringar till detta steg i Talleyrands liv, varmed han bröt mot sin celibatsed, vilket aldrig kunde förlätas av Rom, tillsammans med en kvinna som inte ens Napoleon tillät inträde vid hovet. Catherine Grand var utomordentligt vacker och åtråvärd – och en durkdriven affärskvinna som vid deras äktenskap redan var mycket rik. Hon krävde äktenskap och hade kanske även sina sätt att tvinga ex-biskopen därtill genom allt det hon visste. Makarna separerade senare och skildes officiellt men bevarade en viss respekt för varandra, och Talleyrand ärvde slutligen sin tidigare hustrus förmögenhet. En liten flicka var sannolikt Talleyrands, han var särskilt bunden vid henne, liksom senare vid en annan flicka, som han också gynnade i hög grad i sitt testamente. Denna flicka var dotter till den bildsköna furstinnan av Kurland och Sagan, den intelligentaste person, man eller kvinna, som Talleyrand hade mött. Han arrangerade ett giftermål mellan henne och sin brorson, men efter ett par år flyttade hon in hos Talleyrand och de levde tillsammans i tjugo år. Han var hennes far, vän och älskare, även om hennes heta blod krävde yngre kavaljerer och barnafäder vid sidan om. Denna hertiginna av Dino skrev under senare år utkastet till Talleyrands tal och utlåtanden och uppträdde som värdinna i hans palats, vid ambassaden i London, vid hovet och så vidare. Men hela tiden omgavs Talleyrand också av andra kvinnor, bland annat hertiginnans av Dino mor, som också bodde hos dem.

DET HAR EGENTLIGEN alltid varit fullt skönjbart, men nu betydligt klarare, att Talleyrand förfäktade några centrala grundidéer under alla de regimer som gällde under hans livstid. I inrikespolitiken var det de liberala idéerna, för vilka han flaggade som ung biskop under revolutionens första skede. I synnerhet försökte han 1814 förmå restaurationens konung Louis XVIII att inse att denne, bourbonen, inte kunde återinföra det gamla förrevolutionära systemet utan måste erkänna mycket av det som revolutionen och Napoleon hade fått till stånd av gott. Härvid lyckades han inte, men när Louis XVIII sedan återvände till Frankrike på nytt efter Waterloo 1815 var ställningen en annan och konungen måste erkänna ett konstitutionellt styrelsesätt. I ett par brytningsskeden bevisade Talleyrand hur viktig överhuset, senaten, var för legitimitetens och kontinuitetens vidmakthållande.

Utrikespolitiskt arbetade Talleyrand mycket konsekvent för en jämviktspolitik enligt 1700-talets tradition. Han försökte övertyga Napoleon om vikten av goda förbindelser med England och Österrike och varnade ständigt för inblandning i spanska inbördes stridigheter. Han ville stanna vid Frankrikes "naturliga gränser", men detta räckte inte för Napoleon, vars ambition kom att omfatta hela Europa, med katastrofala följder. I hög grad var det Talleyrand som ändå kunde rädda det besegrade Frankrikes ställning som europeisk stormakt.

Han "förrådade" många regimer, men inte sitt land. Samtiden och eftervärlden har inte alltid haft lätt att se den bärande linjen i den politiska längdansens många figurationer, i synnerhet som den linjen representerades av en så lysande men samtidigt så korrumpad människa som Talleyrand var. Den höga uppfattningen om den egna bördens och de egna kvalifikationerna gav honom den uthållighet och tänjbarhet som behöll honom i främsta ledet och gjorde det möjligt att driva en verkligt långsiktig politik.

MATTI KLINGE

Makten över maten sätter spår i staden

SHOPPED
The Shocking Power
of British Supermarkets

Joanna Blythman

Fourth Estate 2004 (384 s.)

FORTFARANDE FNISSAR MÅNGA vid tanken på brittisk kokkonst. Att vår bild av de sega stekarnas och de sönderkokta morötternas land huvudsakligen kommer ur krigstidens ransoneringsbehov och efterkrigstidens utbredda fattigdom spelar ingen roll. Kanske tänker vi inte på att man lika gärna skulle kunna fnissa åt oss.

Precis som i Sverige har den kulinariska medvetenheten ökat drastiskt i Storbritannien under 90-talet, delvis till följd av inflytandet hos tv-personligheter som Jamie och Nigella. För på matfronten följs vi åt på båda sidor Nordsjön. Vi har många stjärnkockar och är öppna för främmande matkulturer, men bakgrunden till det senare är att vi knappt har någon egen. Det lilla vi en gång hade håller som bäst på att tappas bort, när våra mormödrar tar med sig sina kunskaper i graven.

Anledningarna till detta är många. Jämställdheten och kvinnors arbete utanför hemmet har lett till att det finns mindre tid i familjerna. Kanske har också strävan efter kvinnlig frigörelse medfört en nedvärdering av traditionellt kvinnliga sysslor. Men bortom förändrade livsmönster finns en annan orsak till den svenska och engelska kulinariska misären. I *Shopped - The Shocking Power of British Supermarkets* skriver Joanna Blythman om hur ett fåtal stora företag styr över allt från matvanor till stadsplanering. Och hur de på vägen förstör den matkultur som trots allt funnits.

Blythman är journalist på brittiska *Guardian* och har skrivit flera böcker om hur och vad vi äter. Den här gången gäller det alltså de brittiska livsmedelsjättarna. De har 80 procent av all brittisk mat och de fyra största, Tesco, Asda, Sainsbury's och Safeway, 70 procent av matmarknaden. Eftersom undersökningen gäller Storbritannien kan man inte direkt överföra resultaten till Sverige. Men i Sverige har de tre stora, Ica, KF och Axfood, 75 procent av marknaden. Det är alltså ännu värre här. Därför är hennes analys av vad matjättarna gör med matkultur, stadsbyggnad och landsbygdsens långsiktiga överlevnad intressant även för oss.

För vad är egentligen orsak och verkan på matmarknaden? Nöjer vi oss med stenhårda, smaklösa tomater för att vi saknar matkultur, eller har matkulturen gradvis försvunnit för att så få svenskar och engelsmän har tillgång till bra mat?

BLYTHMAN LÄGGER SKULDEN på matjättarna. I det svenska fallet är det inte lika säkert att dumstruten enbart förtjänar att hamna där. Ett stort ansvar vilar tvärtom på svenska medier och politiker som fortfarande nästan enbart talar om priser när man bedömer en god livsmedelshandel. Detta var möjligen rimligt före 1960-talets svenska välfärdsunder, men enligt marknadsundersökningar på området kan man dela upp dagens matköpande svenskar i tre ungefär lika stora grupper. En tredjedel går bara på priset, en tredjedel tittar inte alls på priset och en tredjedel väger samman faktorer som kvalitet, service, tillgänglighet och pris. De två mindre priskänsliga

konsumentgrupperna får ytterst sällan något stöd i debatten.

Själv beskriver Blythman åtskilliga bisarra effekter av matjättarna. Deras huvudsakliga intresse är inte att varorna ska smaka bra, utan att de ska se snygga ut på hyllorna och ha lång hållbarhetstid. Därför skulle de helst undvika att sälja färskvaror som kött, fisk och grönsaker, men eftersom kunderna kräver dessa varor måste de erbjuda dem. Eftersom kunderna saknar alternativ behöver man däremot inte bry sig om kvaliteten på färskvarorna. Många gånger har inköparna ingen aning om vad som utgör kvalitet.

Blythman intervjuar odlare som fått tonvis med perfekta blomkålshuvuden returnerade för att de inte var tillräckligt vita. Samma sak med en särskild sorts äpplen som skickades tillbaka för att de inte var tillräckligt runda, trots att den päronlika formen är karaktäristisk för just dessa äpplen. Sällan agerar matjättarna för att något inte smakar tillräckligt bra. Tvärtom kräver de att odlarna övergår till nyframtagna frukt- och grönsaksorter, som visserligen inte smakar något men som tål ovarsam transport och långvarig lagring. En svensk konsument känner igen sig. Samma sak gäller kött och fisk. Matjättarna vill ha grisar som ger lika många och lika stora kotletter varje gång. Nötköttet ska vara lysande klarrött, för det ser finare ut i disken. Att det inte smakar något då spelar mindre roll.

Men dagens konsumenter har ju blivit mer kräsna? I Storbritannien finns dessutom betydligt större chans att hitta specialaffärer och kunniga småhandlare än det finns i Sverige. Där satsar också många kvalitetsuppfödare på postorder. Vilken engelsman som helst kan därför köpa fantastiskt bacon från glada utegrisar eller lammkotletter från djur som fötts upp för smak snarare än enhetlig storlek.

Så är det inte i Sverige. Det beror på att vi inte enbart lever med ett oligopol på handelssidan. Bondekooperationen har dessutom monopol på uppfödning och styr jordbrukare och uppfödare lika tydligt som de brittiska Tescoinköparna. Svenska lantbrukare och konsumenter är omgivna av monopol eller nästintill. Kooperativa Lantmännen har regionala monopol på foderförsäljning till djuruppfödare. Vi ska vara innerligt tack samma för att medieuppmärksamheten tvingade dem att ta bort kadavermjölet ur fodret redan på 1980-talet. Annars hade hela den svenska djuruppfödningen blivit en galnakosjukefabrik.

Köttglädje. Walesisk charkuterist.

Foto: Corbis/Scanpix

De bondekooperativa mejerierna har lokala monopol i hela Sverige. All mjölk blandas och uppfödare med egna idéer om djurvård eller nya produkter har ingen möjlighet att utvecklas. Bondekooperativa Swedish Meats har en kraftigt dominerande ställning på slakterimarknaden. De genomför just nu en koncentrerad av svensk slakt till allt större och färre industrislaktanläggningar. Med tanke på den svenska geografien leder det till allt längre djurtransporter och, på samma sätt som på mejerisidan, få möjligheter för den lantbrukare som vill profilera sig med bättre djurhållning eller högre kvalitet.

NÄR BLYTHMAN BESKRIVER situationen för den brittiska kvalitetsmedvetna konsumenten som värst i Europa beror det alltså förmodligen på att hon inte känner till det än dystrare läget i Sverige. Trots det har hon skrivit en rafflande thriller om hur vi får allt mindre kontroll över det vi äter. Regleringar, i vissa fall bristen på regleringar och framför allt bristen på konkurrens mellan olika sorters mathandlare, gör att vi kan ropa i öknen efter bättre service eller godare mat.

Att matjättarnas dominans dessutom utarmar stadslivet, ökar bilberoendet och förfular stadsmiljöerna ser vi i både Sverige och England. Här ges vissa kommuners motstånd mot stora köplador utanför tätorterna skulden för att matpriserna är högre än i andra EU-länder. Från matjättarnas håll sägs att det vore bättre om vi gav efter för totalt bilberoende och storskalighet i handeln. Fast de uttrycker det inte riktigt så.

I Storbritannien har allt fler börjat välja bort storskaligheten, och ännu fler skulle vilja göra det om de kunde. Hela 70 procent av engelsmännen skulle egentligen hellre handla i mindre, lokala matbutiker än i kedjornas matlador utanför städerna. Eftersom det i Sverige finns oligopol och monopol inom nästan alla led i livsmedelsbranschen har vi mindre möjligheter att välja något annat. Det har upprepats till leda att vi har bristande konkurrens, men förslagen till lösningar på dilemmat är tvivelaktiga. Konkurrensverket vill exempelvis uppmuntra utländska matkedjor att etablera sig i Sverige. Få försvarar den enskilda konsumentens rätt att kunna välja service, kvalitet och en levande stadsmiljö.

I dag anser 40 procent av svenskarna att det är ett nödvändigt ont att handla mat. Det är inte så konstigt. De allra flesta svenskar har trots allt bara tillgång till matkedjornas till förvillelse identiska utbud. Krossade tomater i tre märken, müsli i fyra. Smöret smör. Klarrött smaklöst kött i frigitpaket. Det är inte så att vi inte gillar att handla, shopping är ett globaliserat folknoje, men i den vanliga mataffären finns ingen lust, ingen glädje. Denna omständighet utnyttjar matjättarna, enligt Blythman. Först gör de matinköp tråkiga, sedan säger de sig ha lösningen på vårt problem. Vi ska handla så sällan som möjligt! Ta bilen till en köplada och proppa den full en gång i veckan. Detta innebär ytterligare sämre mat, för färskvaror håller inte i kylan en vecka. Om man inte specialodlar dem till smaklös hållbarhet, förstås.

Men den som bor i en större stad kan faktiskt gå till mindre handlare. Inte minst finns utmärkta saluhallar i många städer, hallar som ofta riskerar att förvandlas till restaurangkomplex eftersom folk inte handlar tillräckligt med mat där. Jämför doften i en fiskdisk i en saluhall med stanken i en mataffär som fuskar i fiskbranschen. På en Ica-affär i Stockholm sålde de nyligen tvärdöda blåmusslor som både luktade kloak och hade packdatum för flera veckor sedan. De blev inte ens generade när man påpekade det.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

Evolution med hjälp av morot och piska

GENETIC AND CULTURAL EVOLUTION OF COOPERATION

Peter Hammerstein (red.)

MIT Press 2004 (485 s.)

MÅNGA INSLAG I MÄNNISKANS socialitet går tillbaka på vår fylogenetiska bakgrund. Naturligtvis är vi en art bland alla andra inom ordningen Primates, apdjuren, numera oftare kallade primater. Men givetvis har varje art inom denna djurgrupp sina specifika, bokstavligen "artskiljande" egenskaper såsom inom det sociala beteendet. Så ock människan, vars socialitet utvecklats till en sådan grad av raffinering att vi just i detta avseende med goda skäl kan betecknas som mer "unika" är någon annan art i det zoologiska systemet. Det är inte en evolution av snabba vingar, långa klor eller märkliga sinnesorgan som givit oss vår odisputabla globala hegemoni, utan av en hjärna med sällsamma kvalifikationer för symboliskt tänkande, språk, inlärningsförmåga och komihåg samt inte minst fantasi i meningens förmåga att föreställa sig vad som kommer att hända "om ..." – allt förutsättningar för och komponenter i vår socialitet.

Alla de nämnda egenskaperna är ju mer eller mindre betydelselösa för en enskilda människa. Prata med sig själv är inte så produktivt. Människans dominans framgår inte minst av att i stort sett alla de andra miljontals arterna på jorden fortlever på våra villkor och tills vi bestämmer annorlunda. Aldrig tillförne har en enda art haft ens en tillstympelse till denna absoluta maktställning och kunnat lägga beslag på en stor andel av planetens livsresurser. Detta har skett genom evolution av en socialitet som i viktiga avseenden överträffar alla andras. Processen har drivits av en förhöjd fortplantningsframgång per capita och resulterat i en befolkningstillväxt som också saknar motstycke för en art i vår "viktklass".

Det är milt uttryckt intressant att begrunda hur människans socialitet uppstått och nått sin enastående sofistikeringsnivå. Naturligt urval – javisst, självklart. Men mer precist?

FÖR ATT DISKUTERA detta problem samlades i juni 2002 en lång rad ledande forskare i Berlin för det 90:e Dahlemsymposiet. Deras presentationer har nu utkommit i form av en tjock volym redigerad av Peter Hammerstein, professor i teoretisk biologi vid Humboldtuniversitetet i Berlin. De sammanfattas och diskuteras i ett antal ytterst förtjänstfulla "grupprapporter", som redovisar läget och ger fingervisningar om viktiga framtida forskningsinsatser inom olika discipliner. Bland bokens författare finner vi auktoriteter från många av vetenskapens specialiteter, till exempel biologer, bioantropologer, psykologer, ekonomer, matematiker och genetiker. Många av kapitlen handlar om samarbete inte mellan människor utan mellan celler i kroppen eller mellan individer av samma eller olika djurarter. Men i detta sammanhang är det bokens fem sista kapitel som är av störst intresse, eftersom det är i dem samt i en anslutande "grupprapport" som den specifikt mänskliga versionen av socialitet behandlas.

Det allra mest intressanta kapitlet med Homo sapiens i fokus är skrivet av Peter J. Richerson och Robert T. Boyd, båda professorer vid Uni-

I ledning. Det har gått undan för människan tack vare samarbetstalanger.

Foto: Corbis/Scanpix

versity of California och välkända parhästar inom den evolutionärt informerade antropologin, jämte en nyare medarbetare, Joseph Henrich, professor vid Emory University i Atlanta. Kardinalfrågan de ställer sig är varför och hur individers obotliga självskhet kommit att försvagas i högre grad hos vår egen art än hos någon annan, varigenom en växande solidaritet med gruppens intressen kunnat göra sig gällande och slå igenom i individernas rutinmässiga agerande. Andra aparter, som schimpanser, gorillor och babianer, är förvisso högradigt sociala djur med komplexa relationsmönster och avancerad samarbetsförmåga. Ingen kan dock hävda att de visar mer än antydningar till den typ av socialitet och samhällsbildande som vår art och kanske några av dess närmaste föregångsarter levit i under hundratusentals år. Det förminskar naturligtvis inte deras värde som studieobjekt för forskare som söker den yttersta anledningen till vår egen arts socialitet.

Nepotism och reciprok altruism räcker långt, ofta hela vägen ut, när det gäller att förstå socialiteten hos de flesta djurarter men definitivt inte hos människan. Varje människa är varenda dag involverad i otaliga former av kontakter och samarbete med människor som hon eller han inte är nära släkt med och som hon eller han med allra största sannolikhet aldrig kommer att träffa igen. Alltifrån obetydliga artigheter till betungande, i extrema fall livsfarliga insatser sägs och görs mellan fullständiga främlingar. Inslaget av altruism i många av dessa interaktioner är tydligt.

RICHESON OCH HANS medförfattare beskriver en modell som bygger på att ärftlig information skriven i DNA och överförd information i form av social inlärning eller imitation (kultur) växelverkat i en "koevolutionär" process och lett till den moderna människans socialitet. Arvsanlag som råkar göra sina bärare mer sociala och således ökar sammanhållningen inom gruppen kommer att öka i frekvens, eftersom bärare av dessa mutationer uppnår ökad fortplantningsframgång tack vare gruppens mer effektiva skydd mot rolevande djur och fientliga grupper samt säkrare tillgång till resurser. Allt gynnsammare blir därigenom de genetiska förutsättningarna för en "kulturell evolution", som leder till uppkomsten av kunskapsbanker, regelverk, normer och lagar. Grupper med välfungerande normsystem och så småningom också övervakande institutioner ökar i numerär och överlevnadsförmåga. De slukar andra grupper med mindre funktionella kulturella system. Konflikter mellan olika grupper blir särskilt talrika och hårdföra i tider av omvärldslig turbulens, exempelvis snabba klimatförän-

dringar, då diskrepansen ökar mellan tillgång och efterfrågan på kritiska resurser. I sådana lägen ökar inomgruppssolidariteten men också vikten av att markera avstånd från och hålla borta konkurrerande grupper. Så uppkommer ett behov av emblem, riter och andra "fältkännetecken". "Utrikes" konflikt gynnar "inrikes" sammanhållning, men också det omvända gäller.

Den koevolutionära processen med genetisk och kulturell information i en ständig växelverkan kan ha gynnat uppkomsten av vad som ibland kallas *strong reciprocity* – ett begrepp som i boken behandlas av den schweiziske ekonomen Ernst Fehr tillsammans med den ovannämnde Joseph Henrich. Därmed menas att individerna i en grupp är beredda att avstå resurser dels till förmån för individer som tidigare avstått resurser, dels till bestraffning av individer som inte "ställer upp" utan agerar i strid med gällande normsystem. Under den evolutionära processen har ett emotionellt belöningssystem uppstått som gör att det "känns skönt" att utöva *strong reciprocity* – och redan att vilja göra det. Vi ger eller överväger att ge en slant till en välgörenhetsorganisation. Vi skäller ut eller drömmar om att skälla ut en bilförare som kör i 150 på en 90-väg. Detta är några igenkännliga exempel på sådana starka känslorreaktioner vi bestyckats med för att hålla gruppen i god funktion. Det har genom tiderna varit av yttersta vikt att hålla frekvensen av sociala parasiter och normbrytare så låg som möjligt. Aktivt bestraffande av individer som hotar gruppens fortbestånd är meriterande för den som straffar. Antropologerna har en närmast oändlig katalog över olika typer av straff i olika människogrunder världen runt, från mobbande över ostracism till fysiskt våld eller avrättning.

Fjärdingsman och skattmas – de hör nog till världens äldsta yrken!

KONKURRENS MELLAN GRUPPER råder oavbrutet eller uppstår med täta mellanrum, och ju bättre en grupps sociala sammanhållning är, desto större framgång i en värld med otillräckliga resurser. Inom evolutionsbiologin mäts framgång i reproduktionsresultat. Längre var det endast variationer i individuell fortplantningsframgång som biologerna tillskrev nämnvärd betydelse i den evolutionära processen. Annorlunda uttryckt ansågs individen vara den enda enhet som det naturliga urvalet gynnade eller missgynnade. På senare tid har en ökad förståelse uppstått för att det just hos människan (och kanske några andra starkt sociala djurarter) också är intressant att studera variationen i fortplantningsframgång mellan grupper av individer. "Gruppselektion" – länge ett ohyggligt fult ord i det biologiska samtalet – har börjat bli rumsrent, låt vara att det fortfarande oftast uttalas lågmält. Inte ens hos människan är det tal om att gruppselektion skulle ersätta individselektion, utan endast att den föras kraft ökat i jämförelse med den senares.

Den som vill sätta sig in i frågan kan läsa David Sloan Wilsons bok *Darwin's Cathedral* (2002). Wilson har i 25 år argumenterat för vad han kallar "flernivåselektion", det att variation inte bara mellan individer utan också mellan grupper är av betydelse i den evolutionära processen. Kanske håller han på att få rätt, åtminstone i fallet människan. När det gäller den evolutionsbiologiska bakgrunden till människans "unikta unika" socialitet med påtagligt inslag av altruistiskt handlande och vittomfattande samarbete mellan obekanta individer kan jag för min del inte komma på någon litteratur som är mer givande än de sista hundra sidorna i Dahlemrapporten.

STAFFAN ULFSTRAND

Historien upprepas i Irak

INVENTING IRAQ
The Failure of Nation Building
and a History Denied

Toby Dodge

Hurst and Company 2003 (384 s.)

DE SÅ KALLADE VILAYATEN Basra och Bagdad i Mesopotamien var länge försummade provinser i utmarkerna av det osmanska imperiet. Under 1800-talet började britterna av strategiska skäl mer och mer intressera sig för området som en del av landvägen till Indien. Mesopotamiens betydelse växte ytterligare när produktionen från de av brittiska företag kontrollerade persiska oljekällorna började skeppas ut från Arabiska/Persiska viken. Det brittiska intresset stegrades sedan än mer när Tyskland år 1899 av Istanbul fick en koncession att bygga en järnväg från Konya i det anatoliska höglandet till Bagdad för att sedan förlänga denna till Basra. En tysk närvaro i Mesopotamien skulle hota både oljeintressena och de brittiska intressena i Indien.

Till detta kom att den arabiska agitationen för nationell frigörelse också började göra sig hörd i dessa trakter. Framför allt för att trygga oljeledningarna landsattes brittiska styrkor från Indien i Shatt al Arab i inledningsskedet av första världskriget och Basra intogs. En expeditiönskår som sändes norrut för att inta Bagdad tvingades dock kapitulera 1916 för turkiska trupper i Kut al-Amara. Året därpå intogs emellertid Bagdad och 1918 hade brittiska trupper nått ända upp till Mosul.

De arabiska delarna av det osmanska väldet blev sedan franska respektive brittiska mandat under Nationernas Förbund i april 1920. Medan Frankrike slog sönder existerande politiska och sociala strukturer och skapade Syrien och Libanon för att säkerställa sina nationella intressen försökte Storbritannien i stället skapa en ny nationalstat i Mesopotamien för att tillgodose sina. När det brittiska mandatet Irak bildades fanns inget irakiskt folk. Basra i det shiitiska södra Mesopotamien hade alltid varit vänt mot Persiska viken och Indien, Bagdad hade starka kontakter med Iran medan Mosul i norr som ännu inte formellt ingick i mandatet, och där kurderna var i majoritet, hade sitt kontaktnät mot Turkiet och Syrien. General Stanley Maude, den tidens Tommy Franks, tvingades snart konstatera att Mesopotamien var ett område där 75 procent av befolkningen hade en stamtillhörighet "utan någon som helst tradition att lyda en regering".

EFTER ATT HA INVADERAT Bagdad utfärdade Maude en deklaration med följande budskap:

Våra arméer har inte kommit som erövrare eller fiender utan som befriare. Ni, invånare i Bagdad, kom ihåg att ni i 26 generationer har levt under främmande tyranner som alltid har försökt hetsa er mot varandra så att de kunde utnyttja era meningsskiljaktigheter. Denna politik är avskyvärd för Storbritannien och dess allierade eftersom det varken kan råda fred eller välstånd så länge det finns fiendskap och vanstyre.

För detta stormaktsspel och britternas misslyckade försök att skapa en irakisk stat redogör den brittiske historikern Toby Dodge i boken *Inventing Iraq. The Failure of Nation Building and a History Denied*.

Snart frågade sig befolkningen i den nya statsbildningen vad som blev av dessa löften om fred och välstånd, och 1920 utbröt en revolt i protest mot att britterna inte uppfyllt sitt löfte att lämna området när turkarna besegrats. I detta uppror som kallades *The Great Iraqi Rebellion* förenades för första gången sunniter och shiiter, om än för en kort tid, i kamp för en gemensam sak. En brittisk officer medgav uppgivet att masslakt – *wholesale slaughter* – var det enda sättet att få ett slut på upproren. Den *shock and awe*-politik som Rumsfeld proklamerade i samband med den amerikanska invasionen uppfanns av den brittiske krigsministern Winston Churchill, som redan 1920 satte in flygplan för att bombardera civilbefolkningen till underkastelse och som då heller inte drog sig för att använda giftgaser.

Churchill, som då var krigsminister, ville överge hela projektet men premiärminister Lloyd George vägrade. Om britterna skulle bege sig av hade det enligt premiärministern inneburit att

Kungen och hans män. Blivande kung Feisal omges av sina rådgivare, däribland T. E. Lawrence "av Arabien". Foto: Corbis/Scanpix

man inom ett par år låtit fransmän och amerikaner överta några av de rikaste oljefälten i världen.

Lösningen blev att installera en monarki. Britternas val föll på Feisal, äldste son till sherif Hussein i Mekka, med baktanken att han som ättling i rakt nedstigande led till profeten skulle ha en politisk och religiös legitimitet men samtidigt alltid vara beroende av brittiskt stöd. Britterna stödde därför samtidigt lokala shejker och stamhövdingar som motsatte sig Feisals försök att skapa ett nationellt medvetande och stärka de statliga institutionerna. Ett brittiskt huvudmål var att härska genom att söndra och se till att kungen var starkare än varje enskild stam, men inte stark nog att stå emot en koalition mellan några av dessa.

Motsättningar om mandatets framtid kom tidigt i dagen. Feisal saknade trovärdighet eftersom han hämtats utifrån och monarkin var dessutom ett främmande styresskick för Mesopotamien och sågs därför som en brittisk uppfinning.

På irakisk sida ökade kraven på att mandatet skulle ersättas av en allians med Storbritannien som skulle leda fram till en snar självständighet. Via traktater 1921, 1922, 1926, 1927 och 1930 fick den nya statsbildningen sin självständighet i oktober 1932 då Irak på Storbritanniens förslag blev medlem av Nationernas Förbund och mandatet upphävdes. I fördraget 1930 hade emellertid London tillförsäkrat sig långtgående rättigheter. De båda länderna ingick en allians på 25 år som för-

pliktade till samråd i utrikespolitiska frågor och ömsesidigt bistånd i händelse av krig. Engelsmännen fick företräde till poster som krävde utländsk expertis och full frihet att använda sig av irakiska floder, hamnar och flygplatser, och flygbaser uthyrdes till den brittiska armén.

NÄR BRITTERNA LÄMNADE landet hade de installerat en svag monark med sitt stöd i en liten sunnitisk elit. Feisal lär efter en kort tid på tronen ha suckat att det inte fanns något irakiskt folk utan bara folkmassor som var omöjliga att styra och som vände sig mot varje regering hur den nu än såg ut. Han avled 1933 och efterträddes av sin son Ghazi, som vid tiden för sin död i en bilolycka 1939 fått allt större problem att hantera motsättningarna inte bara mellan utan också inom Iraks olika religiösa och etniska grupper – sunniter, shiiter, kurder, turkmener, jezidier, judar och de talrika kristna kyrkorna.

1958 genomfördes en militärkupp och den unge kungen Feisal den andre lynchades av mobben. Den första irakiska republiken blev även den en instabil skapelse, vars historia inte minst präglades av ständigt återkommande kurdiska uppror. År 1968 tog Baathpartiet makten i en kupp där Saddam Hussein spelade en huvudroll för att sedan själv ta makten 1979.

Dodge drar de uppenbara parallellerna med dagens amerikanska politik i Irak. Britterna saknade kunskap om och missförstod därför i grunden de sociala och politiska realiteterna i det samhälle de försökte bygga upp, och så är även fallet med dagens amerikanska administration. Paul Wolfowitz talade till exempel naivt om Irak som det förmodligen mest proamerikanska samhället i Mellanöstern, med en befolkning som skulle möta de amerikanska befriarna med choklad och blomsterkvastar. I verkligheten tvingas amerikanerna i dag, som britterna på 1920-talet, i stället att utöva sin makt från luften med bombardemang och maskingevärseld som styrmedel.

När britterna gav sig av 1932 tvingades alla de efterföljande regeringarna att gripa till våld för att behålla makten. Saddam Hussein var därför inte en unikt "ond människa", för att använda Bushs språkbruk, utan enligt Dodge en produkt och kulmen av en historisk trend som inleddes redan 1920. Under hans långa skräckvälde förstördes allt som fanns kvar av ett civilt samhälle. Enligt Dodge var Wolfowitz, Rumsfelds och Cheneys största misstag att de inte insåg detta, utan trodde att Saddam Hussein skapat en stark stat som kontrollerade befolkningen med järnhand. När denne väl tappat sitt järngrepp skulle de amerikanska trupperna möta en här av jublande statstjänstemän och USA så att säga få en stark stat serverad på en silverbricka, med en proamerikansk förvaltning beredd att snabbt reformera och demokratisera samhället uppifrån och ned. I sin naivitet trodde de neokonservativa därför att ett nytt demokratiskt mönstersamhälle skulle kunna byggas upp med hjälp av enbart 1 600 civila amerikanska experter varav 16 talade arabiska.

Vad Saddam lämnade efter sig var i stället ett atomiserat samhälle helt dränerat på både intellektuella och materiella resurser. USA står därför nu inför uppgiften att på nytt försöka uppfinna Irak och skapa en ny stat från grunden. Detta kommer att ta minst en generation och kräva resurser och ett tålamod som är oändligt mycket större än vad den amerikanska väljarkåren är villig att acceptera. När USA snarare förr än senare

börjar dra sig tillbaka kommer därför enligt Dodge en ny odemokratisk regim att ta makten i Bagdad efter en tid av oro och kaos.

Allmänna och fria val ändrar enligt Dodge inte detta scenario. I bästa fall kan detta Irak komma att likna Egypten, med en styrande korrupt elit som kontrollerar alla aspekter av det ekonomiska livet och hårdhänt styr en politiskt desillusionerad och bitter befolkning.

Sällan har uttrycket att de som inte förstår det förlutna är dömda att upprepa begångna misstag haft större aktualitet än i dagens Irak. Samtidigt som den amerikanska ockupationsmakten nu måste leva med konsekvenserna av britternas misslyckande för 80 år sedan är de i full färd med att upprepa dem. Här kan det vara värt att påminna om en artikel som Dodge inte refererar till i sin annars väldokumenterade bok. I *Sunday Times* den 22 augusti 1920 skrev T.E. Lawrence, mera känd som Lawrence av Arabien:

Det engelska folket har letts in i en fälla som det blir svårt att ta sig ur med äran och hedern i behåll. De har lurats in i detta genom att konsekvent ha blivit undanhållna information. Kommunikéerna från Bagdad kommer för sent, de är inte sannfärdiga och de är ofullständiga. Sakernas tillstånd har varit mycket värre än vad vi fått veta och vår administration mera blodig och ineffektiv än allmänheten vet. I dag är vi inte långt ifrån en katastrof... Vi sade att vi gick in i Mesopotamien för att besegra Turkiet. Vi sade att vi stannade kvar för att befria araberna från den turkiska regeringens förtryck och för att göra dess resurser av säd och olja tillgängliga för världen. Vi säger att vi är i Irak för att utveckla landet till världens fromma... Hur mycket kommer dödandet av tiotusentals bybor och stadsbor denna sommar att hindra produktionen av vete, bomull och olja? Hur länge skall vi tillåta att miljoner pund, tusentals av våra soldater och tiotusentals araber offras till förmån för en kolonial administration som inte är till nytta för någon annan än dessa administratörer?

INGMAR KARLSSON

THE UNITED STATES OF EUROPE
The New Superpower and the End of American Supremacy

T. R. Reid

The Penguin Press 2004 (305 s.)

I AMERIKANSK DISKUSSION om Europa finns en tendens till polarisering. En del betraktar Europa som alltmer kraftlöst och irrelevant, andra som en kraftfull utmaning mot USA:s hegemoni. Ett exempel på det senare är Jeremy Rifkins *The European Dream* (se *Axess* nr 8/2004), ett annat *Washington Post*-journalisten T. R. Reids *The United States of Europe*. Amerikanerna sover medan den europeiska revolutionen pågår, varnar Reid. EU kan förvisso inte mäta sig med USA när det gäller militär makt, men genom att förfoga över fler människor, mer handel och mer välbästand har det blivit en supermakt, som dessutom målmedvetet strävar efter att bli en motvikt till USA.

Amerikaner blir fortfarande överraskade när de konfronteras med det växande europeiska inflytandet, till exempel i form av ägande i USA. Reid tecknar ett pedagogiskt scenario, i vilket en medelamerikansk familj ger sig ut på en typisk amerikansk helgutflykt och konsumerar klassiska amerikanska varor och tjänster. Det är bara det att företagen som säljer dem numera är europeiskt ägda.

Men att Kentucky Bourbon nu säljs på 70-centilitersflaskor har en annan orsak. Det är i allt högre grad EU:s regler som blir normerande världen över. En som brutalt vaknade upp på denna punkt är General Electrics legendariske vd Jack Welch. Han ville avsluta sin karriär med en fusion mellan General Electric och Honeywell och hade forcerat alla de amerikanska hindren i form av antitrustlagstiftning när han plötsligt blev varse att EU-kommissionens "antitrust-tsar", Mario Monti, ville ha ett ord med i laget. Fusionen blev aldrig av.

Amerikanerna måste lära sig att det nu finns ytterligare en supermakt och lära sig respektera den, konstaterar Reid.

RED.

KARL JASPERS

A Biography

Suzanne Kirkbright

Yale University Press 2004 (360 s.)

FÅ FILOSOFER TÅL ATT behandlas i renodlade biografier. Tillvaron i tanke och kateder är händelsefattig, åtminstone för de framgångsrika. Till undertagen hör Karl Jaspers, kanske det viktigaste exemplet på en tysk filosof som tvingades till inre exil i Nazityskland och som hjälpte till att bära fram det Tyskland som skulle komma efter barbariet. Han var en moralisk existensfilosof under en tid då vägvalen inte bara gällde tanke-riktning.

Brittiska Suzanne Kirkbright har vågat sig på att sätta livet i centrum för sin biografi *Karl Jaspers*. Lungsjuk som ung, prövande sin lycka som psykiatriker och sedan som filosof, sådan var Jaspers bana. Han gifte sig med en judinna och paret skulle få stora problem efter det nationalsocialistiska maktövertagandet. Men även utan detta giftermål hade han helt säkert hamnat på konfrontationskurs med regimen, frihetligt liberal som han var. Visserligen darrade han till 1933: vännen Martin Heidegger blev rektor i Freiburg efter att ha bejakat den tyska nationella revolutionen och Jaspers eftertraktade samma position i Heidelberg. Men det var bara en parentes. Mer problematiskt är snarare att han lämnade sitt Tyskland 1948, då han för följdriktighetens skull borde ha varit med om att leda vidare det andra Tysklands universitet och inte bara ha givit impulsen.

Kirkbright har egentligen haft alla möjligheter att skriva en stimulerande bok. Hon har haft en gestalt vars liv få ägnat uppmärksamhet trots dess dramatik. En filosof som gått till historien som rättrådig och moraliskt högtstående men som gav sig av när insatsen blev möjlig, det är en personlighet att tolka och försöka förstå. Därav ingenting. Eftersom också tänkandet lämnas utanför blir det inte mycket till läsning, men nog anas en mångtydighet som borde ha fångats upp. RED.

BLAND MEDARBETARNA I DETTA NUMMER

KARL-OLOV ARNSTBERG

Etnolog och forskare vid Stockholms universitet. Essäsamlingen *Typiskt svenskt* utkommer i mars.

KATARINA BARRLING HERMANSSON

Forskare på statvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet.

ANDERS BJÖRNSSON

Publicist och författare.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

Frilansskribent.

LINUS HAGSTRÖM

Fil. dr i statsvetenskap vid Stockholms universitet.

PETER HANDBERG

Författare och översättare. Hösten 2005 ger han ut ett urval av Aleksander Wats dikter i översättning under titeln *Bokslut*.

CARL-GÖRAN HEIDEGREN

Docent i sociologi vid Lunds universitet.

INGMAR KARLSSON

Diplomat och författare.

MATTI KLINGE

Professor i historia vid Helsingfors universitet.

JOHAN LAGERKVIST

Doktorand i kinesiska på institutionen för östasiatiska språk vid Lunds universitet.

JESPER ROINE

Fil. dr i nationalekonomi och forskare på Handelshögskolan i Stockholm.

HANS SANDBERG

Frilansjournalist.

CHRIS STEPHEN

Författare. Gav 2004 ut *Judgement Day: The Trial of Slobodan Milosevic*.

GUNNAR STRÖMMER

Verkställande ledamot vid Centrum för rättvisa.

TIAN SØRHAUG

Socialantropolog och seniorforskarer vid Senter for teknologi, innovasjon og kultur (Tik) vid universitetet i Oslo. Gav 2004 ut boken *Managementet og autoritetens forvandling*.

JOHAN TRALAU

Fil. dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

STAFFAN ULFSTRAND

Professor emeritus i ekologisk zoologi vid Uppsala universitet. Han har bland annat skrivit böckerna *Savannliv* och *Flugsnapparens vita fläckar*.

UNNI WIKAN

Socialantropolog och professor vid universitetet i Oslo. Gav 2004 ut *En fråga om heder*.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 1 MARS 2005

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 350 kr (Norden 460 kr).

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

☐ Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...
Helår 9 nr för 350 kr

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM